

РОЗВІДКИ

Ірина Кривошея

ВОЛОДІННЯ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИША АНДРІЯ ВАСИЛЬОВИЧА БОРКОВСЬКОГО ТА ЙОГО НАЩАДКІВ У XVIII ст.

Рід Борковських у другій половині XVII-XVIII ст. серед неурядової старшини представлений в усіх поколіннях, тому може слугувати яскравим прикладом історії значного військового товариства і неурядової старшини. У другій половині XVII ст. Василь Карпович Борковський обіймав високі уряди в козацькій адміністрації аж до генерального обозного, в проміжках між урядами він – військовий товариш. Всі його нащадки у XVIII ст. взагалі не займали урядів і належали виключно до неурядової старшини. Звання бунчукового товариша, яке рахувалося першим після полковника, цілком забезпечувало їм високий соціальний статус, дозволяло зберігати і примножувати економічну могутність. Довести це можливо, розглянувши детальніше володіння роду, особливо маєтності бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у Чернігівському полку. Актуальність цього питання посилюється ще й через те, що їхній родовий архів був розпорошений ще в 60-х роках XIX ст. Дорогоцінні документи з архіву Дуніних-Борковських опинилися у руках «любителів»¹.

Значну увагу досліджуваному аспекту приділяв у своїй праці В.Л.Модзалевський². Теоретичний та конкретно-історичний матеріал про неурядову старшину та її володіння міститься у фундаментальній праці Л.Окиншевича³. Генеральному обозному Василю Карповичу Борковському присвячена стаття О.Лазаревського, в якій звернена увага також і на зростання їхніх маєтностей за різних гетьманів⁴. Досліджував початкову історію цього роду, а особливо роль Василя Карповича, у політичних подіях 70-80-х років XVII ст., В.В.Кривошея⁵. Також він приділив увагу і проблемі становлення неурядової старшини. Матеріали до історії неурядової старшини містять дослідження В.Панашенко⁶.

Дід бунчукового товариша Андрія Борковського Каспер (Карпо) був шляхтичем. Варто підтримати думку, що він був онуком люблінського земського писаря (Андрія Дуніна-Борковського герба «Лебідь», пізніше у XVIII ст. бунчуковий товариш Андрій і його нащадки пишуться то Борковськими, то як Дуніни-Борковські). Володів родовим селом Борківкою (яке, можливо, осадив⁷), згадується в документах у 1638 р. у зв'язку з наїздом на дім шляхтича Войцеха Косаковського у с.Крупичполі біля Ніжина⁸. Батько, Василь Карпович (1640-4.02.1702) – сотник вибельський (1668), чернігівський полковий сотник (1669, 1671), посланець Ігнатовича (1669) і Самойловича (1673) до Москви, товариш військовий (1672), полковник чернігівський (1672-1685), генеральний обозний (1685-1702), їздив з Мазепою до Москви (1689), володів с. Борківкою Березинської сотні (універсал Дорошенка 1668 та універсал Самойловича 1672)⁹, селами Авдіївка, Казилівка, Ховми з двома греблями на р. Убеді, на яких рудня і млин з одним каменем мучним у Понорницькій сотні, с. Бобровицею і млином на р. Рудці Грицьковській за Седневом з двома колами мучними Чернігівського повіту (універсал Самойловича 1672 р. згадує його як військового товариша з

великими заслугами, які здобував у походах «з дитиних лет». Ці військові заслуги винагороджувались маєтностями¹⁰, с. Лиственом Городницької сотні, с. Бакланова Муравейка, яке давно йому належало. У 1674 р. отримав царську грамоту на перелічені маєтності, оригіналом якої його нащадки володіли в 1730 р.¹¹. Надання царської грамоти в той період було явищем доволі рідкісним, що наводить на роздуми про вплив Борковського. У 1687 р. від нового гетьмана отримав гетьманський універсал на с. Орловку, с. Авдіївку з млином, с. Брусилів над р. Сновом, с. Тупичів з греблею і млином на р. Смячі, підтверджені у 1689 р. царською грамотою. Крім того, у 1691 р. від гетьмана отримав с. Шабалтасівку Сосницької сотні. В різні часи володів селами в окремих сотнях Чернігівського полку. Помер і був похований у Чернігові в Єлецькому монастирі. Був одружений двічі. Ім'я першої дружини не збереглося. Вдруге одружився з донькою сотника вибельського Марією Степанівною Шубою¹². Від другого шлюбу мав синів Михайла та Андрія.

Після смерті чоловіка Марія Степанівна 25 листопада 1704 р. отримала з дітьми гетьманський універсал на маєтності: «...на с. Брусилівъ и Перекопъ съ перевозомъ на р. Снови, Білоусской сотни на с. Бобровицу и Яцовъ, Городницкой сотни на с. Тупичевъ, Листвинъ, Пекаровку съ руднею, Понорницкой сотни на с. Холмы съ Камкой, Столенской сотни на с. Борковку, на млины на р.р. Стрижні, Снови, Смячи, Рудні, Убиди, Кистрі, на двори въ Чернигові и Седневі и на разныя другіе грунты; 16 ноября 1706 г. получила гетманскій универсалъ на те-же именія съ сыновьями Михаиломъ и Андреемъ; 20 февр. 1719 г. получила съ ними-же универсалъ на те-же именія»¹³. Володіння, отримані в спадок, зосереджувалися у сотнях Білоусівській, Городницькій, Понорницькій, Седнівській і Столинській. Серед млинів тільки в 3-х була військова частина (Римшиному, Лопатинському, Семенівському), більшість же (7 млинів по 2 камені із ступами та на Седнівській греблі 10 каменів) зведена власним коштом і куплена. Двори власні збудовані у Чернігові, Авдіївці, Борківці та Листвені, куплені у Тупичеві, Ховмах. До дворів і млинів належали орні грунти, сіножаті, гаї, ліси з бортним деревом, озера, ставки, займища та інші угіддя¹⁴.

З переліченого зрозуміло, що Андрій Васильович отримав у спадщину не тільки високий соціальний статус, а й значні володіння. Дата його народження (напевно, раніше 1690 р., адже у 1710 р. він побудував церкву у с. Листвені), як і дата смерті, точно не відома. В.Л.Модзалевський у розписі роду вказував, що помер до 1760 р., а в доповненні уточнив дату: помер раніше 1744 р.¹⁵ Справді, дані ревізій Чернігівського полку дозволяють стверджувати, що у 1743 р. він ще живий, а от у 1747 р. всі його володіння вже записані за синами, також бунчуковими товаришами Василем, Михайлом і Яковом¹⁶ (четвертий син Іван ще був малолітнім). У «сказках» про службу Василь і Михайло у 1756 р. повідомили, що служать у числі бунчукових товаришів з 1744 р., тоді Василеві було лише 19 років¹⁷. У 1750 р. дружина Андрія Борковського названа вдовою, що володіла житловим двором у с. Євтуховій Білоус¹⁸. Імовірно, помер він у кінці 1743 або на початку 1744 р., що підтверджує точку зору В.Модзалевського. Рідний брат бунчукового товариша Андрія Борковського Михайло, також бунчуковий товариш, був одружений з Параскою Данилівною Апостол, помер рано, до 1727 р.

Андрій Васильович Дунін-Борковський був двічі одружений. В першому шлюбі з донькою полкового переяславського судді Анастасією Іванівною Берло¹⁹. Високий статус і значні земельні володіння її батькові принесли три шлюби з представницями відомих старшинських родин Сомків, Щуровських-Рустановичів і Мазапет²⁰. Анастасія була донькою від третього шлюбу з Ганною Мазапет, яка була онукою одного з найбагатших власників Чернігівщини Бориса Грязного.

Після смерті першої дружини Андрій Борковський вступив у другий шлюб. Його обраницею стала донька генерального обозного Катерина Яківна Лизогуб²¹. Їй належали у Білоусівській сотні в с. Брусиліві 16 хат, Любецькій сотні в х. Красковському – 1 хата, Городницькій сотні в д. Пекурівці – 8 хат і в м. Седневі – 1 хата (1760); у 1765 р. жила в с. Новий Білоус. Будучи побожною, вона в 1768 р. подарувала Євангеліє в Пустинний Миронівський Богоявленський дівочий монастир²².

Перша згадка про Андрія як бунчукового товариша відноситься до 1727 р.,

коли він у цьому званні був у Сулацькому поході. Служив зі спадкових і наданих за службу володінь, які фіксуються 1729 р. в Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку: «І. Село Бурковці – 39 дворів било полковое, а ныне владеет Черниговского полку бунчуковий товарищ Андрей Борковский, по универсалу гетмана Скоропадского, данному 1709 году за службы отца его генерального обозного в полномощную посессию в зупольную моць, а на полковничий ли уряд надлежало, того не означено»²³. Для підтвердження своїх прав на володіння Андрій продемонстрував фамільний архів з 8 цінних документів (оригінали гетьманських універсалів та царської грамоти 1674 р. і копія царської грамоти 1689 р.).

Серед інших його володінь, записаних серед маєтностей, за які йшла суперечка, с. Казилівка Понорницької сотні (242 двори), котре за Малоросійської колегії було відібране у дітей Полуботка і віддане Андрію Борковському, разом з с. Орловкою тому, що колись ним володів до смерті його батько; у с. Ховми 58, д. Камка 11, Радомка 15, с. Ольшаній 17, всього 101 двір, якими колись володів генеральний обозний Василь Борковський, а потім його син Андрій Борковський, бунчуковий товариш за универсалом гетьмана Скоропадського, «даному 1719 р. матери його Андреевой і ему за войсковие служби его отца в полномощную посессию і зупольную моць»²⁴. Також у володінні бунчукового товариша Андрія Борковського слідство зафіксувало в сотні Білоусівській в с. Брусилів 22, Бобровиці і Яцькові 59, всього 81 двір, які до полковництва його батька належали на ранг полковникам чернігівським; в сотні Городницькій в с. Листвен 55, Тупичів 59, д. Пекурівка 47, Рудня 19, всього 180 дворів²⁵.

В.Л.Модзалевський в поколінному розписі Борковських, описуючи володіння бунчукового товариша Андрія Борковського на 1729 р., використав дані генерального слідства про маєтності Чернігівського полку та додав відомості про млини і греблі у 1742 р.: «.. вь 1742 г. владел отцовской мельницей на р. Стрижні, вь полковой сотні; трема мельницами на р. Снови подъ Седневомъ; греблей вь с. Сахновкі; двумя мельницами Білоусской сотни на р. Білоусі при с. Евтуховомъ Білоусі и при д. Свині; Городницкой сотни пятью греблями на р. Смячи и семью греблями на р. Рудні; одною мельницею Понорницкой сотни вь с. Холмахъ на р. Убеди, одною на р. Бобрике и одною на р. Олешні...»²⁶. Дані про млини та греблі Борковського на 1742 р. В.Модзалевським взяті зі списку водяних млинів Чернігівського полку 1742 р., але він не використав інформацію про їх назви: на р. Смячі 5 гребель (верхня, гніздицька, горошківська, погорлівська, політичницька, красногірська) та на р. Рудні 7 гребель (верхня нова, ковалівська, мокроусівська, лиственська, городянська, смичинська, петличнівська)²⁷.

Володіння, отримані від батька, Андрій Борковський зберіг і примножив. Основні його маєтності були у Білоусівській, Городницькій, Столенській, Седнівській, Понорницькій та Любецькій сотнях Чернігівського полку.

Найстарішою була родова маєтність у с. Борківка Столенської сотні. За ревізією Чернігівського полку 1732 р., він мав там ґрунтових підданих 17 дворів, малоґрунтових 15, убогих 22, разом 54 двори²⁸. За три роки до того за Андрієм Борковським у Борківці були записані 39 дворів, тобто бачимо прирощення володіння. Проте вже наступна збережена полкова ревізія 1739 р. фіксує в цій маєтності лише 24 двори посполитих²⁹, а ще через рік, у 1740 р. – 30 дворів посполитих, 3 двори найманих людей, приїжджий та шинковий двори³⁰. Полкові ревізії 1741 та 1743 рр. доносять до нас відповідно дані про 31 (1741)³¹ та 40 посполитих дворів, приїжджий двір на 2 хати та шинок (1743)³². Стверджувати про зменшення маєткового комплексу в даному випадку не варто. Різницю швидше треба пояснювати людським фактором та різною методикою складання ревізій. У вказаних ревізіях записані лише посполиті двори і не згадані підсусідські та служительські (для порівняння дивись далі володіння Василя Андрійовича Борковського в Борківці у 1750 р.). Отже, родова маєтність Борковських була значно більшою, ніж це показано в ревізіях 30-х років XVIII ст.

Любецька маєтність Борковського складалась із куплених у 1737-1739 рр. ґрунтів. Основу було закладено купівлею володінь значкового товариша Андрія Омеляновича Красковського у 1737 р.: «Я Андрей Омелянов Красковский значковий товариш Черниговского полку у сотне Любецкой в ґрунтах Кротинских и на урочищі Заруцковщині разніе угодія отцовскіе і дедизніе природним правом мне по духовной

бабки моей Григориевой Бокожовни и по духовной отца моего Омельяна Красковского мне достали, а именно: в Кротинщине в острове Щедрове двор з будинком и со всем як в себе имеет строение до того двора надлежит речка прозывается Щодравка на которой мельница моя в одном коле там же устроенная мною рудня з надлежащим до ней інструментом и при той рудне 7 хат в которых рудняне живут да в особливых за речкою Щедровою в деревне Коробках 7 же хат з огородами к тем хатам надлежащего поля пять нив засевома на пять четвертей, и близ жилого моего двора гумно з всемо там же в город на четвертку да пуца край двора моего ж вдоль на две версти а шпир на версту с разними сябрами имеючаяся, другая пуца в островах Заречковском и Мурашковском в которых островах четвертая часть во всем не певная пана Іана Семенова сна Лизогуба купленная а три части в тих же островах пополам же мне з ниже паном Іваном Лизогубом в той же пуце бортного дерева моего числом соть две, а с пчолами дерево двадцать да за речкою Нерадчею в лузе сіножать и озеро з нижче паном Іваном Лизогубом пополам все тіе више означеніе угодія мой и власніе в пуцах части з землею як я сам владел продал по доброй воле з завету жени моей бунчуковому товаришу его милости пану Андрею Дунену Борковскому за п'ять сот 70 рублей готовой суми которую суму всю сполна до рук моих...»³³.

У наступному році Андрій Борковський купив у кротинських козаків Матвія, Кирила та Івана Кононенків, Якова, Петра та Семена Іваненків, Кузьми Обитоцького острів Заковбасівщину, який межував з островом Зерецького Микитин Брід, Лопатівським болотом, Вовчим бродом та р. Заковбаскою, заплативши загалом 104 рублі 60 копійок³⁴. Це значні спадкові (дідизні і батьківські) козацькі володіння, які склалися з ґрунтів з бортним і не бортним деревом. Тоді ж поруч з купленою Заковбасівщиною у козака Матвія Кононенка за 4 рублі придбав предківську частину острова Запроходського з великим лісом, дібровою, сінокісною землею, з усіма угіддями «помеж полуговую дорогу, з другого по перетоцку речку, з третьей по мокреце болото»³⁵. Семендяївську частину Любецької маєтності Борковський купив у 1738 р. в жительки с. Семендяї Параски Андріїхи Семендяїхи, яка продала дідизний, батьківський козацький ґрунт «з землею и зо всяким деревом, з угодія и сеними покосами за 40 рублей за 2 четверти жита и 2 четверти гречи» разом з сином Яковом Семендяєнком і донькою Феодосією Василюхою. Купча датована 27.06.1738 р.³⁶. У документі продавці детально описали продані ґрунти: «... на урочищах на прогоне нива в конце гребли на полосмик старой меры з берегом из ставом подовж гребли, там же на прогоне нива поблизу на четвертку новой меры; неподалеку от гребли дуброва из лесом прозывается Будища от рудки ґрунту а на київской пополовине з Лепехами на глуци нива ґрунту Семендяевского от дороги Кротинской по дорогу Семендяевскую на четвертку старой меры з лесом дубровою тут же поблизу чрез чась ананьевской з лесом из дубровою от шляху семендяевского аж по р. Щедровку чрез шлях Кротинский нива на полосмак старой меры от двора Семендяева нива з лемою и дуброва ґрунту ананиевского чрез шлях по р.Щедровку, там же неподалеку Ананьевского ґрунту у переточного млина дуброви часть немалая також як і на Будище по половине с Лепехами, там же неподалеку от Семаков под слободкой Мохначи Ананьевского ґрунту нивка прозывается Ананієве Селище на полчвертку з садом, лесом і дубравою згодною на поле и сение покоси идет от упомянутой слободки Мохначи аж под деревню Селище и по Глубокий Яр у деревни Семендяях двор з огородом мерой на четвертку старий з хоронним строением обветшалым з садом и померок идучий от двора мерой на осмак долиною по шлях Кротинский, там же через дорогу на повторові четвертка нива без дуброви, чрез урочище нива прозывается Ананьевская на полосмак старой меры з дубровою, там же чрез между красковскую у городка нива на полосмак старой меры у шлях семендяевский а к ґрунту ананьевскому, там же нивка к ґрунту клиговского на полчверти з дубровою по р.Клиговку, там же чрез между Гузлеву нивка мерою на четвертку з дуюровою і лесом по р.Клиговку, там же на Клигове нива помежная Красковской и Лизогубовой мерой на полосмак з дубровою и лесом по р.Клиговку, дуброва и лес от шляху Семендяевого з могилою Семендяевою к ґрунту Ананьевскому до р.Клиговки на урочище Биндугах над озером Болгичем нивка на том урочище, нивка другая ґрунту Ананьевского з воротами покосними сеножатями первая в берегу Днепра на 50 воз з Лепехами в половине, в попового стану в змеях сеножать з Лепехами пополовине на осередку сеножать з Лепехами потом на урочище

Уроките, сеножать з Лепехами пополам там же сеножать малая прозиваемая в Лузе помежная з Семендяевой Великой з Лепехами пополам..»³⁷.

У 1739 р. Андрій Борковський розширив Любецьку маєтність, придбавши у козака Григорія Веремеєнка, тоді жителя д. Сядрич Білоусівської сотні, двір і володіння до нього у с. Семаки Любецької сотні за 30 рублів. Ці володіння Григорій купив у 1723 р. у свого тестя Пархома Семака за 160 золотих монет («двір власний в Семаках з садом, гумном и зо всем поселением, який межує з паном Семеном Лизогубом з другого боку паном Саввою Рогозинским, тилом до річки Маравле воротами на улице и к тому двору грунты все пахотны и непахотны з лесом сеножатою и с деревом бортным и не бортным в урочищах прозиваемих Белухгах и Щедрове и Персточках що вси насем як сам владел власное очистное и дедизное на вечность Грицку Веремеєнку козаку старицкому своим зятєві») ³⁸. У ревізіях Чернігівського полку 1739-1740-х років любецька маєтність Андрія Борковського описується скупо: у 1739 р. при хуторі Красковському млин і 3 двори підсусідків, у д. Коробки 5 дворів підсусідків³⁹; у 1740 р. при млину Красковському 6 дворів підсусідків, у д. Коробки 8 дворів підсусідків, у д. Семендія 1 приїжджий двір⁴⁰; у 1741 р. при х. Красковському 5, д. Коробки 8, д. Семендія 1, всього 14 дворів⁴¹; у 1743 р. при х. Красковському приїжджий двір і 5 дворів посполитих, у д. Коробках 8 дворів посполитих, в д. Семендія 1 двір приїжджий⁴².

Така сухість ревізійних даних різко контрастує з інформативністю купчих. Можна тільки здогадуватись, якими були насправді інші, ще значиміші маєтності Андрія у Городницькій та Понорницькій сотнях. Маєтність Борковських під Любечем у 1795 р. вже належала сотнику Корицькому, який вніс копію купчої на хутір в книги Чернігівського повітового суду⁴³.

Одним з найбільших був маєтковий комплекс у Городницькій сотні. В генеральному слідстві про маєтності у чотирьох селах за Андрієм Борковським записані 180 дворів. А вже згідно з полковою ревізією 1732 р., у с. Тупичів - 6 ґрунтових, 34 малоґрунтових, 26 убогих, разом 63 двори; у с. Листвен - 15 ґрунтових, 59 малоґрунтових, 35 убогих, разом 108 дворів; у с. Пекурівка - 11 ґрунтових, 21 малоґрунтових, 13 убогих, разом 45 дворів; у с. Рудня Полетичинська - 3 малоґрунтових і 9 убогих, разом 12 дворів⁴⁴. Разом у 1732 р. в цій маєтності у тих же чотирьох селах 228 дворів. У наступній ревізії 1739 р. знаходимо такі дані: у с. Листвен - 52 двори посполитих, 3 підсусідків, у с. Тупичів - 26 дворів, у д. Пекурівці 38 дворів, у д. Руді Полетичинській 4 двори, у д. Гніздище - 4 двори, в Гуті Деханівській - 6 дворів, разом 130 дворів⁴⁵. Через рік загальна кількість дворів зменшується до 115: в с. Листвен - 47 дворів посполитих, в с. Тупичів - 29, в с. Пекурівці - 32 двори, в Рудні Полетичинській - 5 дворів, в Рудні Гніздівській - 6 дворів, в Гуті Деханівській - 5 дворів⁴⁶. У 1741 р. у Тупичеві 36 дворів, у Листвені 42, Пекурівці 35, в Рудні Гніздівській 6, в Гуті Деханівській 6, Рудні Полетичинській 4⁴⁷. Разом 129 дворів. У 1743 р. в тих же населених пунктах за Андрієм Борковським записані 168 дворів⁴⁸. Кількість дворів протягом 15 років коливається від 115 до 228. Якщо простежити загальну чисельність дворів у даній маєтності, яка була розділена між синами Андрія після його смерті, то побачимо таку картину: у 1747 р. - 160 дворів, у 1750 р. - 182 двори, у 1755 р. - 112 дворів, у 1760 р. - 313 хат, у 1768 р. - 235 дворів⁴⁹. Така різниця в чисельності дворів може пояснюватися, окрім вказаних на прикладі маєтності в Борківці факторів, ще й бажанням власника приховати справжній розмір власності. Це в даний період ставало звичайною практикою, адже число різноманітних податків у російській державі щороку зростало і, хоча й не завжди прямо, зачіпало економічні інтереси великих власників.

Ще одна значна маєтність Борковського розміщувалася у Білоусівській сотні в селах Євтуховий Білоус, Брусилів, Бобровиччі, Яцівка, Скопичі та Липі. У 1729 р. в Брусиліві, Бобровиці і Яцькові налічувався його 81 двір⁵⁰. У 1739 р. він мав приїжджий двір та 4 двори посполитих у с. Євтуховий Білоус, двори житловий, шинковий та 14 дворів посполитих у с. Брусилів, двори приїжджий, шинковий та 16 дворів в д. Бобровиці⁵¹. У полковій ревізії 1740 р. в цій маєтності записані: власний приїжджий та шинковий, 18 посполитих і 3 підсусідських двори у с. Брусилів, житловий, 3 посполитих і 2 підсусідських двори в с. Євтуховий Білоус, 27 дворів і приїжджий в с. Бобровиці⁵². Наступного року мав у с. Бобровиці 15 посполитих дворів, в д. Яцеві 21 двір, в Скопичах 6 дворів, при Липі 1 двір, в

с. Брусилів приїжджий, 2 шинкових, 23 двори посполитих, у с. Євтуховий Білоус приїжджий та 7 дворів посполитих, в с. Бобровиці приїжджий і шинковий двори та 6 дворів служителів⁵³. Остання, за життя Андрія Борковського, полкова ревізія 1743 р. зафіксувала у цій маєтності у с. Євтуховий Білоус 7 дворів посполитих, у с. Брусилів 24 двори, в с. Бобровиці 21 двір, в д. Яцівці 22 двори⁵⁴.

Маєтковий комплекс у Понорницькій сотні склався з володінь батьківських, які Андрію після генерального слідства вдалося відстояти. Тоді, у 1729 р., це була одна з найбільших маєтностей: у с. Казилівка 232 двори, у с. Ховми 58, д. Камка 11, Радомка 15, сл.Ольшаній 17, всього 333 двори⁵⁵. Пізніше Борковський втрачає спірні сс. Казилівку та Орловку і надалі маєтність складається з населених пунктів Ховми, Камка, Радомка, Олешинська. У 1740 р. в с. Ховми було 2 шинки, приїжджий двір, 68 посполитих дворів, включно з 4 майстровими дворами⁵⁶. Наступного року в с. Ховми 61 двір та в д. Камка 21 двір, в д. Радомка 11 дворів, в Гуті Олешинській 3 двори посполитих та майстрових 5 дворів⁵⁷. В ревізії 1743 р. в Понорницькій маєтності Борковського записані у с. Ховми 43 двори посполитих та 5 дворів підсусідків, в д. Камка 20 дворів, в д. Радомка 9 дворів, в Гуті 7 дворів⁵⁸.

Андрій Борковський мав невеликі володіння у Седнівській сотні. Йому належали у с. Чорниші шинок і хутір під селом, гребля і 1 двір посполитих у д. Сахнівка, шинок у с. Микишин та в самому Седневі шинок, 3 млини, двір при млинах на 5 хат, в яких жили мірошники, 8 дворів підсусідків і 5 дворів посполитих (1732-1743 рр.)⁵⁹.

У Чернігові Андрій Борковський мав двір, млин на Стрижні, шинок, 5 дворів підсусідків та шинки у полковій сотні⁶⁰. У 1743 р. як житель Чернігівського полку серед інших бунчукових товаришів він позичив у скарб військовий з володінь («дому») з 382 дворів та 36 кіл млинових 21 рубль⁶¹. За матеріалами полкової ревізії 1743 р. в усіх його маєтностях записано разом 386 дворів.

Андрієва вдова Катерина Яківна у 1750-55 р. володіла житловим двором у с. Євтуховий Білоус⁶². Це єдине її володіння, яке фігурує у ревізіях. Усі основні маєтності значаться за синами. Можемо припустити, що в заповіті А.Борковський одразу розділив спадок між синами. Проте вдова Андрія Борковського була дуже заможною, мала й інші володіння, зокрема млини та пасіки, у 1754 р.: в сотні полковій на р. Стрижень нижче млина бунчукового товариша Михайла Андрійовича Борковського її пасіка, в сотні Білоусівській над р. Снов біля с. Брусилова хутір з кінним заводом, на лузі між Черніговом і селами сотні в лісі на р. Свинка гребля, млинок, сад і пасіка; на р. Білоус в с. Євтуховий Білоус гребля і млин її разом з козаками Барабашами; на струмку Руда, нижче д. Слободка П'ятничного дівочого монастиря, пасіка; в сотні Городницькій на р. Смяч в с. Гніздище млин на 2 кола мучних та дві валюшні на 3 кола, на тій же річці в д. Рудня Полетичинська млин на два кола мучні і валюшня⁶³.

Старший син Василь Андрійович Дунін-Борковський (1725⁶⁴-1781) – бунчуковий товариш (1744-1781), служив з 1744 р., був у Глухові при зустрічі цариці в числі бунчукових товаришів, в 1749 р. отримав універсал ГВК на чин бунчукового товариша а указом Сенату призначений до польської прикордонної комісії комісаром, в якій перебував і у 1756 р.⁶⁵. Записаний до компуту бунчукових товаришів у 1763 р., як і його брати, хоча і без «сказки», тому що її не надали. У ревізії Чернігівського полку 1747 р. за ним записані у Городницькій сотні: у с. Тупичеві 54 двори (65 хат) посполитих, 1 підсусідків, в с. Листвен 65 дворів посполитих, 3 підсусідків, в с. Пекурівці шинок і 29 дворів (37 хат) посполитих, в Гуті Деханівській 9 дворів посполитих, шинок у с. Смячі; у Седнівській сотні: шинковий двір та 11 дворів підсусідків у Седневі, шинок у с. Ключкові, у Столенській сотні: в с. Борківка 51 двір посполитих та 2 двори ратушних служителів, які не підлягають дачам, приїжджий двір і шинок⁶⁶. У 1750 р. володів у Городницькій сотні: у слобідці Захланівській 11 дворів підсусідків; у д. Тупичеві 40 дворів посполитих і 28 дворів підсусідків; у Столенській сотні в с. Борківка 43 двори посполитих, 14 дворів підсусідків, 13 дворів служителів⁶⁷. У 1754 р. в сотні Городницькій за ним записані: на р. Руді за с. Тупичевим млин вишняк на 2 мучні кола, валюшня на 1 коло та млин Новий; на тій же річці через 2 версти млин вишняк Ковалівський на 2 кола мучних, валюшня на 1 коло та винокурний завод; за 4 версти від с. Смячина млин на 2 кола мучних, там же його млин Петличний на 2 кола мучних, на р. Лютиж його хутір Васильків з млином на 1

коло мучне; на р. Смячі в д. Кашпуровці млин на 1 коло мучне⁶⁸. В ревізії Чернігівського полку 1755 р.: мав приїжджий двір у Березному, у Городницькій сотні в с. Тупичеві - житловий та 58 дворів, в слобідці 7 дворів; у Седнівській сотні: приїжджий та 1 посполитий двір у с. Микишині, приїжджий і 1 посполитий двори у с. Дирчині, в Седневі 12 дворів посполитих, д. Чорниші 1 двір посполитих; у Столенській сотні в с. Борківці 51 двір посполитих⁶⁹. У 1760 р. володів в Городницькій сотні в с. Тупичів 61 хата, в сл. Деханівці 7 хат, у Седнівській сотні в с. Дирчині 1 хата, в с. Макишин 1 хата, Чарнишах 2 хати, с. Сахнівка 1 хата, в Столенській сотні в с. Борківці 3 хати⁷⁰. За часів Румянцевського опису Малоросії Василю Борковському належали в Городницькій сотні с. Тупичів 57 дворів посполитих, с. Диханівка 12 дворів посполитих та в Столенській сотні с. Борківка 71 двір посполитих⁷¹. У 1779-1780 рр., коли складався опис Чернігівського намісництва, бунчуковий товариш Василь Андрійович був ще живий і володів слобідкою Диханівкою при р. Смячі 14 дворів посполитих, хутором Кашпуровським при р. Смячі з плотиною, на якій «2 амбара о 2 колах», одне з яких належало Лизогубу, та в с. Невклі мав 1 двір посполитих. У продовженні опису в 1781 р. вже за його вдовою Феодосією записані: хутір Васильків з винокурнею на 8 котлів і 1 хатою робітників на р. Лютеж з плотиною, на якій млин на 1 коло, с. Тупичів, де вона жила (2 будинки, один на 6 покоїв, другий старий), в якому 77 дворів (80 хат) її посполитих, х. Ковалівський з винокурнею на 8 котлів і при ній 2 хати, а поблизу хутора на р. Рудні 2 плотини з «4 амбарами о колах»⁷².

Михайло Андрійович Дунін-Борковський (?-1730-до 1789) – служив з 1744 р. бунчуковим товаришем, а в 1752.21.03 на чин отримав універсал гетьмана Розумовського. У 1754 р. відправлений для «показання государственной границы с Полщой в полк Киевский в якої комісії я и понине (1756) нахожусь»⁷³. За ревізією Чернігівського полку 1747 р. мав володіння: у Білоусівській сотні в с. Бобровиця 16 дворів посполитих і 2 підсусідків, у Любецькій сотні в х. Борковському 1 двір підсусідків, в д. Коробках 5 дворів підсусідських; у Понорницькій сотні в с. Ховми мав житловий двір, шинок та найманих людей, 56 (65) дворів посполитих, у д. Радомка 3 двори посполитих та 4 підсусідків, у д. Камка 10 дворів посполитих та 11 підсусідків, х. Олешинський 3 двори посполитих та 3 підсусідків⁷⁴. У 1750 р. мав у Білоусівській сотні в с. Борківка приїжджий двір, у Волинській сотні в с. Козляничі 3 двори посполитих, у Понорницькій сотні в с. Савинки 53 (62) двори посполитих та 63 двори служителів, в д. Радомка 12 дворів посполитих, в д. Камка 26 дворів посполитих, в Гуті Олешинській 5 дворів посполитих та 1 двір служителів⁷⁵. У 1754 р. володів млином на р. Стрижень у полковій сотні біля с. Певці (збудованим незадовго до 1754 р., місцевість навколо млина була вкрита густим дубовим лісом, річка була широкою і в ній було багато риби, сліди млина і плотини зберігалися ще на початку ХХ ст.), в Любецькій сотні біля хутора Борковського мав млин над р. Симполе⁷⁶. Володіння Михайла у 1755 р.: у Білоусівській сотні в с. Бобровиці житловий двір, 45 дворів служителів та 2 двори посполитих підсусідків; у Любецькій сотні в с. Мякшунівці приїжджий двір, в с. Коробки 6 дворів посполитих, у Понорницькій сотні приїжджий двір та 82 (100 хат) двори посполитих у с. Ховми, при Гуті Олищенківській приїжджий та 6 дворів посполитих, в д. Камка 40 дворів, в с. Радомка 16 дворів⁷⁷. У 1760 р. в Любецькій сотні в д. Коробках 6 хат; в Понорницькій сотні в с. Ховмах 100 хат, д. Камка 44 хати, д. Радомці 16 хат, при Гуті Олишинській 14 хат. В Румянцевському описі серед його маєтностей записані в сотні Білоусівській: с. Брусилів 14 дворів посполитих, ґрунти і млини, куплені і надані за військову службу ще його дідові, генеральному обозному, та с. Бобровиця на р. Немлі 48 посполитих дворів⁷⁸. Був суддею Чернігівського земського суду (1772). Шляхтич який міг обирати і обиратися у 1782 р., мав 97 хат в Сосницькому та в Чернігівському повітах⁷⁹.

Яків Андрійович Дунін-Борковський (?-1740-раніш 1781) – бунчуковий товариш (1747-1763-?), почав служити і пожалований бунчуковим товаришем у 21.03.1752 р. Походів у цей час не було – тому не бував, укази із ГВК виконував, чин отримав за «безпорочні служби діда і батька»⁸⁰. Мав у Городницькій сотні в с. Листвен житловий двір, 2 шинки, 45 дворів посполитих і 40 дворів підсусідків у 1747-1750 рр., в д. Пекурівці 13 дворів посполитих і 14 дворів підсусідків⁸¹. У 1754 р. йому належали: в сотні Городницькій на р. Руда в половинному володінні

з сотником седневським Іваном Римшею млин Мокроусівка на 2 кола мучних і валушня на 1 коло, при с. Листвен їх же по половині млин на 3 кола мучних, через 3 версти на тій же річці млин Якова на 2 кола мучних та 1 валушня; на р. Смячі при х. Горошковому разом з козаками Горошками мав млин на 2 кола мучних і валушню на 1 коло, на тій же річці млин Горілий на 2 кола мучних і валушня на 1 коло, на тій же річці в урочищі Красні Горки млин на 2 кола мучних і валушня на 1 коло⁸². У 1755 р. мав у Городницькій сотні в с. Листвені житловий та 22 двори, в д. Пекарівці 25 дворів, в Рудні Полетиченській 6 дворів, в Рудні Гніздинській 4 двори⁸³. У 1760 р. в Городницькій сотні в с. Листвині 51 хата, слободі Листвинській – 52 хати, д. Пекурівці 55 хат, д. Рудні Полетиченській 11 хат і в хуторі Гніздинському 6 хат. Був підкоморієм Чернігівського повіту (1767-1772). За Румянцевського опису йому належали в Городницькій сотні с. Листвен при р. Рудні 107 селянських дворів, д. Пекурівка 50 селянських дворів, д. Руденка 9 дворів та хутір Гніздище⁸⁴. Депутат від Чернігівського полку «въ Комиссію о сочиненіи проекта новаго Уложения» (1767).

За описом Чернігівського намісництва, синам померлого бунчукового товариша Якова Борковського належали: відставному поручику Миколі – х. Смяч і при ньому винокурня на 8 котлів при р. Лютежі в лісі, в якому 1 хата робітників та гребля, Погорілий млин на р. Смячі, на якій 2 млини на 4 кола; Василю Яковичу – х. Студенець на р. Смячі - 1 двір посполитих та винокурня на 7 котлів, д. Гніздище при р. Смячі з греблею, на якій 3 млини на 5 кіл, 13 дворів (15 хат) посполитих та в с. Листвен 31 двір та 4 бездвірних хати посполитих, спільне володіння з братом Андрієм Яковичем, поручиком, якому у Листвені належали 51 двір посполитих (54 хати) та на греблі частина млина спільно з Римшами, ще поручику Андрію Борковському належали х. Горнечщина з 2 хатами робітників, винокурнею на 11 котлів, яка працювала в зимовий час, та греблею на р. Горнечщина, на якій млин на 1 коло, слобода Столбовка на р. Богачі в лісі 9 дворів посполитих та його ж дві третини млина на 2 кола при хуторі Горошківському⁸⁵.

Троє старших синів А.В.Борковського розпочинали службу бунчуковими товаришами задовго до отримання відповідних універсалів. Василь служив з 1744 р. – універсал 1749 р., Михайло служив з 1744 р. – універсал 1752 р. Яків, хоча за універсалом почав служити бунчуковим товаришем з 1752 р., однак вже в ревізії 1747 р. записаний як бунчуковий. За звичаєм, він переймав батьківське звання бунчукового товариша. Подібна практика, особливо на військовій службі, не була рідкістю⁸⁶. Багато важив запис до компуту бунчукових товаришів, які могли служити без універсала багато років і тільки потім отримували підтверджувальний документ⁸⁷.

Усі онуки Андрія Васильовича Борковського у 80-х роках були бунчуковими товаришами і мали значні володіння у Чернігівському, Городницькому та Сосницькому повітах. Тільки за спадкоємцями чоловічої статі трьох його старших синів у 1781-1788 рр. числилося приблизно 7342 душі родових та 1060 душ куплених⁸⁸. Це була одна з найбагатших родин Лівобережної України.

Перелічені володіння представників роду Борковських не вичерпують всі їхні маєтності. Документи XVIII ст. не вповні збереглися, а збережені часто подають не всю інформацію, як, наприклад, в описі рік і річок 1754 р. писарі сотень Любецької, Седнівської, Волинської та Понорницької лише перерахували млини, не вказавши імен їхніх власників. Тоді як точно відомо, що якраз в цих сотнях Борковські мали значні володіння. Полкові ревізії, як ми бачили на прикладі маєтностей Андрія Васильовича, також подавали лише частину інформації. Це особливо яскраво демонструє порівняння ревізійних даних з даними купчих Любецької маєтності Борковського.

Таким чином, аналізуючи економічне становище родини Борковських, можемо стверджувати, що основу економічної могутності заклав генеральний обозний Василь Борковський, його син бунчуковий товариш Андрій примножив статки роду, а онуки і правнуки не тільки зберегли родові володіння, а й завдяки купівлі та шлюбом значно їх розширили. Як бачимо, не займаючи урядів, представники родини Дуніних-Борковських залишались у XVIII ст. серед впливових і заможних родів Гетьманщини.

Джерела та література:

1. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII-XVIII в. – К., 1884. – с. П.
2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908.
3. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948.
4. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский (1640-1702) (к портрету). – Киевская Старина. – 1894. – Т.XLIV. – Кн.3. – С. 530-536.
5. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К., 2004.
6. Панащенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 291-347; Ї ж. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1995.
7. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский (1640-1702) (к портрету). – Киевская Старина. – 1894. – Т.XLIV. – Кн. 3. – С. 530.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 486
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). /НТШ. – Київ – Львів, 2004. – С. 420-421, 650-651.
10. Там само. – С. 650-651.
11. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С.103.
12. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 486
13. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 428
14. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина II. //НТШ. – Київ-Львів – 2006. – С. 365-367.
15. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910 – С. 688.
16. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп.3. – Спр. 19328.- Арк. 13зв. 144, 178, 224.
17. Там само – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 162
18. Там само – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 16
19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.51, 487
20. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782). //Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Умань, 1998 - С. 85-86.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910. – С. 688.
22. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 487.
23. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730 года). – Чернигов, 1892. – С. 103.
24. Там само. – С. 136, 138.
25. Там само. – С. 152.
26. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 487.
27. Список водяных мельниц Черниговскаго полка (1742 года) // Черниговские губернские ведомости. – 1872. – № 20.
28. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 222.
29. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 306
30. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 72
31. Там само. – Ф. 51. – Оп.3. – Спр. 19337. – Арк. 211
32. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 349
33. ІР НБУ – Ф.І. – Спр. 66113. – Арк. 1.
34. Там само. – Ф.І. – Спр. 66108, 66110, 66111, 66112.
35. Там само. – Ф.І. – Спр. 66109. – Арк. 1.
36. Там само. – Ф.І. – Спр. 66115. – Арк. 1.
37. Там само. – Арк. 2
38. Там само. – Ф.І. – Спр. 66114. – Арк. 2.
39. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19322. – Арк. 292.
40. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 306.
41. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 2,211
42. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 45.
43. ІР НБУ – Ф.І. – Спр.66114. – Арк.1.
44. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19364. – Арк. 256зв.
45. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 368.
46. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 372.
47. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 218.
48. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 232.
49. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 224,543, 644; Спр. 19357. – Арк. 545; Спр. 19356. – Арк. 380; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 488; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83.
50. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730 года). – Чернигов, 1892. – С. 152
51. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 16.
52. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 499.
53. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 211.
54. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 45.
55. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730 года). – Чернигов, 1892. – С. 138.
56. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19331. – Арк.72.

57. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 218.
 58. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 530.
 59. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 67; Спр. 19331. – Арк. 128; Спр. 19337. – Арк. 2, 218; Спр. 19342. – Арк. 185.
 60. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 13.
 61. ІР НБУ – Ф. І. – Спр. 57335. – Арк. 253.
 62. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 65
 63. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.12, 18, 20, 23, 37.
 64. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17699. – Арк. 18
 65. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 162
 66. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 144,172,224,543,577,644.
 67. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 518,545.
 68. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.35, 36,37.
 69. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19356. – Арк.271,352,380,412.
 70. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.488.
 71. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83, 101.
 72. Описание Черниговского наместничества (1781) Д.Пащенко //Черниговские губернские ведомости. – 1868. - № 6,7.
 73. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 168.
 74. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 374,400,493,697.
 75. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 16,639,649.
 76. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 12,32.
 77. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 65,86,197,621.
 78. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 19.
 79. ІР НБУ – Ф. І. – Спр. 66706-66718. – Арк. 28.
 80. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 169.
 81. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 518.
 82. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С.35,37.
 83. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 352.
 84. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83-84.
 85. Описание Черниговского наместничества (1781) Д.Пащенко //Черниговские губернские ведомости. – 1868.- № 6,9.
 86. Панашенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 294.
 87. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.//Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 47.
 88. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. – К., 1908. – С. 488-491.

Олексій Мітеров

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Дослідження пореформеного селянського господарства, яке розвивалося в умовах модернізації аграрного сектора економіки і здійснювало перехід від епохи кріпосництва, панування натуральних порядків до ринкових, товарно-грошових відносин займає важливе місце в період реформування сучасного аграрного сектора України. Провідна роль у цьому секторі належала селянському господарству. Селяни впливали на соціальний, економічний, культурний розвиток країни, виступали головними виробниками матеріальних благ, зберігали та передавали традиції матеріальної і духовної культури, психологічні особливості народу.

Демографічний контекст зумовлений перш за все тим, що його основні показники – щільність, статеві вікова структура населення, темпи приросту, середня тривалість життя - були тісно пов'язані з такими макроекономічними показниками, як забезпеченість економіки трудовими ресурсами, розмір ринку та величина податкових надходжень. Демографічна поведінка селянина ХІХ – початку ХХ ст. безпосередньо визначалася головним чином його поглядами на

шлюб, сім'ю і дітей. Ці погляди віддзеркалювали звичаєве право, етичні норми і своїм походженням та існуванням були зобов'язані цілому комплексу соціально-економічних чинників, серед яких неможливість існування селянського господарства поза сімейною формою, висока смертність, незабезпечена старість були головнішими. Норми сімейного права не давали селянам ніяких альтернатив: вони були категоричним імперативом¹.

Демографічна характеристика сільського населення в межах всієї Росії докладно розглянута в багатьох працях², але у масштабах України і в тому числі в Чернігівській губернії вивчались лише окремі аспекти проблеми.

Демографічна статистика Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. умовно поділяється на дві основні групи – поточну статистику, що регулярно публікувалась у різних виданнях, і разові обстеження – перепис населення 1897 р., сільськогосподарські переписи і земські подвірні переписи.

Основу демографічної статистики становлять дані про абсолютну кількість та природний рух населення. Збором цих даних у губернії займався Чернігівський губернський статистичний комітет, який потім передавав ці матеріали у Центральний статистичний комітет (ЦСК) МВС Росії. Останні точні відомості про населення губернії в дореформений період були отримані після 10-ої ревізії, що проводилася згідно з указом від 3 червня 1857 р. протягом 1858 р. Дані цієї ревізії були розроблені в 1860 році в ЦСК МВС і видані у вигляді «Списків населених місць Російської імперії»³. У цих списках «перше місце займає дослідження про кріпосне населення, тому що в той час було звернуто увагу уряду на способи відкріплення селян від їх поміщиків...»⁴. Припинення ревізій залишило в розпорядженні уряду основні два джерела відомостей – поліцейський облік та метричні книги. На основі цих двох джерел статистику вів Центральний статистичний комітет, публікуючи дані у своїх виданнях.

Чернігівський губернський комітет визначав абсолютну кількість усього і, зокрема, сільського населення за допомогою поліції та волосних правлінь, які реєстрували наявне населення на певну дату. З 1861 по 1917 рр. ЦСК через місцеві комітети було проведено 5 загальноімперських обчислень – 1863, 1867, 1870, 1883 і 1896 рр.⁵

В інші роки обчислення здійснювалося за такою схемою: природний та механічний рух населення, природний приріст, плюс-мінус кількість переселенців. Загальна кількість народжених, померлих і шлюбів по містах і повітах містилася в додатках до щорічних звітів губернаторів⁶. Ці дані достатньо точно відображали природний приріст населення, але неповною мірою враховували міграційні процеси - як внутрішні (між губерніями, містами і селами), так і зовнішні (еміграцію і імміграцію). Останні, як такі, що мали порівняно незначні масштаби, не робили значного впливу на сумарну чисельність населення, але втрали через неповне врахування внутрішньої міграції були значно суттєвішими. З 1906 р. ЦСК МВС намагався корегувати свої розрахунки, вводячи поправки на переселенський рух, що поширювався, але система підрахунку чисельності населення не дозволяла повною мірою запобігти неодноразовому обліку мігрантів – за місцем постійного проживання (прописки) і місцем перебування. В результаті дані ЦСК МВС певною мірою завищували чисельність населення, і цю обставину слід мати на увазі при використанні тогочасних статистичних матеріалів⁷.

Дані про абсолютну кількість та природний рух населення публікувалися у спеціальних виданнях губернських статистичних комітетів та ЦСК. Чернігівський губернський статистичний комітет у своїх щорічних виданнях «Календарь Черниговской губернии»⁸, поряд з іншими статистичними відомостями по Чернігівській губернії, наводив цифри по абсолютній кількості населення (усьому, міському та сільському) із розподілом по віросповіданнях та станах, а також про природний рух населення (загальна кількість народжених, померлих, кількість шлюбів). Крім того, дані за більшість років про природний рух населення містяться в працях статистичного відділення при Чернігівській губернійській земській управі та Чернігівського губерньського статистичного комітету⁹.

Дані по абсолютній кількості населення, як й інші статистичні зведення, ЦСК публікував у своїх багатотомних виданнях «Статистический временник Российской империи», «Статистика Российской империи» та «Статистический ежегодник России». Починаючи з 1893 р. ЦСК у своїх виданнях по врожайній статистиці у «Статистике Российской империи» наводив приблизну кількість сільського населення.

Інформація про природний рух населення друкувалася в окремих випусках «Статистического временника Российской империи» та «Статистики Российской империи» під заголовком «Движение населения в Европейской России». Наводилися дані окремо по чоловіках та жінках, про народження по місяцях, про кількість багатоплідних народжень, про кількість незаконнонароджених, про розподіл шлюбів по місяцях, за сімейним станом та віком, про померлих по місяцях та за віком (до 1883 р. - по однорічних, а з 1883 по 1910 р. по п'ятирічних вікових групах) та ін.

Уперше найповніші і найточніші дані про населення в Російській імперії отримали в 1897 р., коли був проведений перший одноденний перепис населення¹⁰. Перепис дає відомості по абсолютній кількості населення, по розподілу на стани, віросповідання, матеріали по статевіковому і сімейному стану населення, дані про кількість та розмір господарств, наявність та кількість найманих робітників, про основні заняття населення. Ці дані є цінним матеріалом для вивчення соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії.

Обчислення ЦСК, що проводилися після перепису 1897 р., піддавалися критиці вже в період їх публікацій. Джерелом завищеної оцінки механічного приросту населення був недостатній облік вибулих, який мав декілька причин: 1) вибулі з сільських місцевостей враховувались у кількості міського населення на основі даних прописки, але не віднімалися з сільського населення; 2) переселенський рух з Європейської Росії в Сибір та з північних губерній у півдні відображався в розрахунках чисельності населення односторонньо. Люди, що переселилися, додавалися в місця поселення, але не завжди віднімалися в місця виселення. Так, у «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1914 р. наведено дані про рух чисельності населення губернії за 1870-1911рр., вираховані Центральним статистичним комітетом. При цьому вказувалося: «Оскільки за останні роки точного обліку населення не було, а кількість його вираховувалася додаванням середнього щорічного приросту, то судити про справжнє збільшення чи зменшення населення не видається можливим. За даними Центрального статистичного комітету населення Чернігівської губернії обчислювалось 3 млн. душ, а за даними місцевого губернського статистичного комітету 2 млн. 826 тис. душ обох статей. Можна вважати, що і останні цифри значно вищі справжніх...»¹¹. Навіши дані з різних джерел про населення Суразького повіту, автори «Земского сборника» відмічали, що така велика різниця пояснюється, певне, значною кількістю тих, хто виселився по даному повіту і до 1909 р. в облік не включався. Про те, наскільки перебільшеними можуть бути розрахунки про чисельність населення окремих губерній, якщо не брати до уваги розміри переселень, попереджає А. Рашин¹². На основі опублікованих матеріалів про переселення до Сибіру з восьми губерній за 1906-1912 рр.¹³ він робить висновки, що в середньому за сім років із щорічного приросту населення переселилося в Сибір з Чернігівської губернії – 48%. До того ж граничні межі коливань по окремих роках за період 1906-1912 рр. становили 7,9-102,0 на 100 душ середнього річного приросту.

Дані про абсолютну кількість населення на кінець періоду, що розглядається, дають матеріали сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр. Переписи 1916 та 1917 рр. ускладнювалися необхідністю урахування в складі населення кількості біженців з окупованих і прифронтових територій та виключенням мобілізованих в армію. Недоліками перепису 1916 р. було й те, що перепис реєстрував тільки наявне населення та відсутніх не більше одного місяця, записи проводилися загальним підсумком, а не поіменно, що приводило до звичного у таких випадках

зменшення населення¹⁴. Проблема використання даних переписів 1916 та 1917 рр. полягає ще й у тому, що у зв'язку зі складнощами в їх проведенні (Перша світова війна, Лютнева революція) організатори вимушені були вдаватися до уточнення чисельності населення. Це було зроблено на засіданні «Статистичної наради» 27 червня 1917 р.¹⁵ і проведенням паралельних обчислень¹⁶. Перепис 1916 р. містить дані по загальній кількості господарств по повітах та кількості сільського населення по чоловічій та жіночій статях. Всеросійський земельний та сільськогосподарський перепис 1917 р. обчислив загальну кількість господарств, абсолютне населення і найманих робітників. При певних вадах і меншій точності, ніж матеріали перепису 1897 р., придатність даних переписів по населенню цілком можлива для аналізу.

Абсолютна кількість сільського населення Чернігівської губернії, за даними 10-ої ревізії¹⁷ 1859 р., становила 1313,6 тис. чол.: 633,8 тис. – чоловіки і 679,8 тис. – жінки. На 4 січня 1914 р., за обчисленням ЦСК, в губернії нараховувалося 2794,7 тис. сільського населення: 1386,8 тис. чоловіків та 1407,9 тис. жінок¹⁸. За пореформений період сільське населення зросло на 1481,1 тис. чоловік (на 112,8%, або в 2,1 разу). Абсолютний середній приріст становив 27,9 тис. чол., а середньорічний темп приросту – 1,40 %. Період подвоєння населення, таким чином, дорівнював 49,3 року¹⁹.

Кількість селянського стану за результатами 10-ої ревізії визначається як 1227,3 тис. чол. На початок 1914 р. кількість селян становила приблизно 2548,8 тис. чол.²⁰ Селянське населення зросло на 107,7 %, або в 2,1 разу. Відносна частка селян за переписом 1897 р. становила 85,9 %, а в сільській місцевості частка селян доходила до 91,2 %. Найбільш «селянським» був Козелецький повіт (91,6 %), найменш – Новозибківський (77,8 %). Для певної частини людей, яких статистика того часу відносила до селян, заняття сільським господарством переставало бути головним або важливим другорядним заняттям. За переписом 1897 р., частка людей, для яких головним засобом існування було заняття сільським господарством, становила у всьому населенні 78,87 %, або 1812,4 тис. чоловік, серед яких 341,1 тис. – самостійні працівники, решта – 1471,3 тис. – члени їх сімей²¹. Причому для 1800,5 тис. чол. (99,4 %) головним заняттям було землеробство і лише 3949 чол. (0,2 %) спеціалізувалися на тваринництві²².

Головною умовою забезпечення екстенсивного розвитку господарства була достатня забезпеченість селян землею. У зв'язку з цим важливим показником є густота населення. Швидкий приріст населення призводив до значного зростання його щільності. Якщо у 1859 р. на 1 кв. версту в сільській місцевості Чернігівської губернії припадало 28,5 чол., то в 1913 р. – 60,7 чол. (зростання на 113 %). Найменшу щільність населення мали повіти, розташовані від правого берега Десни до північного та західного кордону губернії. Вся південно-східна частина губернії була заселена вище середньої щільності.

Важливими чинниками, що впливали на характер демографічної поведінки населення, були віросповідання, національність та письменність. Майже все сільське населення губернії сповідувало православ'я. Перепис 1897 р. нарахував 1984,0 тис. православних, або 95 % від загальної кількості сільського населення губернії.

Матеріали перепису 1897 р. містять дані про розподіл населення за рідною мовою. Ці дані збігаються з даними розподілу населення за національностями²³. Сільська місцевість Чернігівської губернії була переважно україномовною: людей, для яких рідною мовою була українська, перепис нарахував 1526,1 тис., або 68,2 %. На другому місці стояла російська – 495,9 тис., або 21,4 %. На інші мови припадало 10,4 %, в тому числі на білоруську – 7,2 %, єврейську – 2,9 %. Слід підкреслити, що значний відсоток поширення російської мови можна пояснити наявністю в складі губернії чотирьох так званих «російських» повітів – Мглинського, Новозибківського, Стародубського та Суразького (тепер райони Брянської області Росії). При порівнянні даних про національний склад Чернігівської губернії за переписом 1897 р. і ревізією 1859 р. виявляється їх значна розбіжність. У «Списках населених мест по сведениям 1859 года» частка українців (малоросіян) у повітах з містами подається як 85,6 %, росіян – 6,1 %, білорусів – 5,6 %. У матеріалах

перепису 1897 р. відповідно – 66,4 % , 21,6 % і 6,6 %²⁴. Розбіжність пояснюється тим, що інформація була одержана різними шляхами. Якщо в 1859 р. дані про національний склад були вибрані з приходських списків населених місць²⁵, то в 1897 р. перепис проводився шляхом безпосереднього опитування населення, і інформація про національну приналежність виходила від самих опитуваних. На 100 осіб припадало селян: серед росіян – 79,4, серед українців – 93,3, серед білорусів – 97,7²⁶.

Письменних у селах Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. було 338,4 тис., або 16,2 %. Серед селян, що мешкали в сільській місцевості, процент письменних був ще меншим: 27,7 % - для чоловіків, 5,3 % - для жінок, 12,3 % - для обох статей. У «Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года» по Чернігівській губернії наведені відомості письменності населення по вікових групах та по статі²⁷. Привертає увагу досить значний відсоток письменності серед чоловіків. Так, рівень письменних у віці від 10 до 29 років становив у губернії 53,8 %, містах - 74,5 %, повітах – 51,6 %.

Статеву структуру населення залежить від спільної дії трьох чинників: так званого вторинного співвідношення статей, диференціальної смертності, тобто від різниці смертності чоловіків і жінок у різному віці, та статевої різниці в інтенсивності міграції. Перший фактор (вторинне співвідношення статей) є практично незмінним і однаковим для всього населення (на кожну 1000 новонароджених завжди припадає приблизно 512 хлопчиків та 488 дівчаток), тому вирішальна роль належить диференціальній смертності та статевої різниці в інтенсивності міграції, які залежать від наявних соціально-економічних умов²⁸. Статевікова структура сільського населення Чернігівської губернії в 1897 р. наведена в таблиці 1.

Таблиця 1.

Статевікове групування сільського населення Чернігівської губернії в 1897 р.²⁹

Вікова група	Абсолютні дані (тис. чол.)			Відносні дані (%)			Сукупний % разом
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	
Менше 1р.	39666	40122	79788	3,9	3,7	3,8	3,8
1-4 р.	131262	131930	263192	12,9	12,3	12,6	16,4
5-9 р.	137707	140676	278383	13,6	13,1	13,3	29,7
10-14 р.	120631	120680	241311	11,9	11,3	11,6	41,3
15-19 р.	100885	112587	213472	9,9	10,5	10,2	51,5
20-24 р.	66952	84498	151450	6,6	7,9	7,3	58,8
25-29 р.	70667	78972	149639	7,0	7,4	7,2	66,0
30-34 р.	62902	70112	133014	6,2	6,5	6,4	72,4
35-39 р.	58504	60677	119181	5,8	5,7	5,7	78,1
40-44 р.	47737	51494	99231	4,7	4,8	4,7	82,8
45-49 р.	42807	42719	85526	4,2	4,0	4,1	86,9
50-54 р.	35936	41354	77290	3,5	3,9	3,7	90,6
55-59 р.	31637	28856	60493	3,1	2,7	2,9	93,5
60-64 р.	27411	29224	56635	2,7	2,7	2,7	96,2
65-69 р.	16598	14419	31017	1,6	1,3	1,5	97,7
70-74 р.	12645	13531	26176	1,2	1,3	1,2	98,9
75-79 р.	6135	4712	10847	0,6	0,4	0,5	99,4
80-84 р.	3900	3700	7600	0,4	0,3	0,4	99,8
85 р. і більше	1958	1687	3645	0,2	0,2	0,2	100,0
Невідом. вік	292	276	568	-	-	-	-
Разом	1016175	1072226	2088401	100,0	100,0	100,0	-

Первинні дані перепису демонструють значні виступи у вікових групах, що закінчуються на 0 і 5. Тут спостерігається таке явище, як вікова акумуляція. Наявність вікової акумуляції як результату систематичного викривлення даних про вік при переписах та опитуваннях пов'язана з різними причинами, перш за все з культурним рівнем населення³⁰. Висока частка дітей і мала частка доживаючих до похилого віку свідчить про те, що для населення чернігівського села був характерний так званий доіндустріальний тип відтворення населення, якому властиві висока народжуваність і смертність. Більше половини населення припадало на вікову групу 0 -19 років. Половину сільського населення (51,5 %) становили люди у продуктивному віці³¹.

За своїм сімейним станом сільське населення Чернігівської губернії на момент перепису 1897 р. розподілялося так: у віці до 20 років майже усі хлопці і дівчата були неодруженими і незаміжніми. Починаючи з вікової групи 20-29 років, переважна більшість населення перебувала у шлюбному стані, і тільки в групі літніх жінок – від 60 років і вище вдів було більше, ніж тих, хто перебував у шлюбі (відповідно 564,2 та 401,7 на 1000 всіх жінок у цій віковій групі). У віці від 15 до 39 років у шлюбі перебували 57,0 % чоловіків і 63,2 % жінок. У віковому інтервалі 40 – 59 років кількість перебуваючих у шлюбі становила 92,0 % чоловіків та 79,6 % жінок, вдівців налічувалося відповідно чоловіків - 6,3 %, жінок - 17,6%³².

Аналіз кількості років, що прожила у певному сімейному стані одна людина з умовного покоління сільських жителів Чернігівської губернії, в 1897 р. у віковому інтервалі 17-49 років свідчить про те, що як чоловіки, так і жінки більшу частину свого життя перебували у шлюбі: відповідно 25 років 5 місяців та 26 років 1 місяць. Кількість років, що були прожиті до шлюбу, у чоловіків більша, аніж у жінок (7 р. 1 міс. та 5 р. 1 міс.). Натомість жінки у віці від 17 до 49 років значно довше перебували у розлученні, ніж чоловіки (1 р. 6 міс. та 7 міс. відповідно).

Родина була для селянина первинним господарським осередком. Перепис 1897 р. нарахував 363,5 тис. господарств, з яких 352,2 тис. (96,9 %) – сімейні; 9,7 тис. (2,7 %) - одиночні; решту – 1,6 тис. (0,4 %) склали інші типи. Сім'ї в чернігівських селах були великими. Господарства розміром від 6 чоловік і більше становили 50,8 % від усіх сімейних господарств. У середньому на одне сімейне господарство в сільській місцевості припадало 5,8 чол. Родини кількістю від 10 чол. також не були рідкістю³³. Отже, селянський сімейний двір виступав основною виробничою одиницею, на ньому трималися всі господарські зв'язки. Селянський двір діяв як згуртований елемент соціальної організації з розподілом праці, влади і престижу по традиційних прописаних сімейних настановах. Двір являв собою основу виробництва, споживання, відношення власності, соціалізації та громадських зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги³⁴. Без родини не було господарства, яке потребувало і чоловічої, і жіночої, і дитячої праці, як і допомоги від літніх членів сім'ї.

Пореформене село Чернігівської губернії характеризувалося високою шлюбністю. Високі показники шлюбності, як і ранні шлюби, в першу чергу серед численого сільського населення, значно впливали на ріст народжуваності. В Європейській Росії в 1861-1870 рр. на 1000 душ населення припадало 10,3 шлюбу, в 1901-1911 рр. – 8,4. У 1886 р. для Глухівського повіту цей показник становив 10,2³⁵. Слід відзначити, що в результаті введення в 1874 р. загальної військової повинності в наступні роки намітилося деяке зниження показників шлюбності³⁶. Крім того, в землеробських губерніях існував тісний взаємозв'язок між зниженням рівня шлюбності, зростанням щільності населення та зниженням кількості землі, яка оброблялася на душу населення. В 11 чорноземних губерніях (Воронезька, Курська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Рязанська, Саратовська, Тамбовська, Тульська, Харківська та Чернігівська) коефіцієнт кореляції (r) між зниженням шлюбності у 1861-1900 рр. та зменшенням кількості орної землі та угідь на душу населення виявився високим – r = 0,708. Це вказує на те, що, починаючи з середини

XIX ст., зростання аграрного перенаселення чинило значний вплив на зниження рівня шлюбності. В кінці XIX – на початку XX ст. рівень шлюбності у вказаних губерніях перебував у значній залежності від кількості землі ($r=0,717$), при тому, що в 1861–1865 рр. така залежність була відсутня ($r=0,102$)³⁷. Залежність між забезпеченістю землею та шлюбністю була відображенням того, що у зв'язку з аграрним перенаселенням виявилася тенденція до збідніння, оскільки загальна доходність селянських господарств теж знижувалась. Відсоток заміжніх жінок у віці 15 років і старше, за даними перепису 1897 р., становив у губернії 63,7 %, містах – 51,1 %, повітах – 65 %.

Розлучення серед сільського населення було надзвичайно рідкісним явищем. За даними перепису 1897 р., серед сільського населення Чернігівської губернії розлучених налічувалося серед чоловіків 2 на 10000 душ, серед жінок – 3 на 10000. Народні традиції та норми церковного права робили добровільне розірвання шлюбу практично неможливим. Жорсткі вимоги до розлучення були продиктовані не тільки церковним статутом, але й економічними умовами життя селянської родини. Адже при розлученні або смерті дружини руйнувалося традиційне співвідношення чоловічих і жіночих рук, необхідне для нормальної виробничої діяльності.

Високий рівень шлюбності при психологічній налаштованості на багатодітність передбачав високу народжуваність. У Чернігівській губернії в 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб припадало 4,6 народження. (У Харківській губернії – 5,0, Полтавській – 4,4, по Європейській Росії приходилося 5,3 народження, найбільша кількість – 6,6 - 6,8 відмічалася в Тульській, Пензенській, Тамбовській, Нижегородській губерніях)³⁸.

Протягом усього пореформеного періоду, незважаючи на поступове зниження, особливо на початку XX ст., народжуваність у сільського населення Чернігівської губернії була на дуже високому рівні. Якщо в цілому по губернії народжуваність становила 47,2 народженою на 1000 населення, серед сільського населення цей показник дорівнював майже 52 народжених³⁹. Такий високий показник свідчить, що народжуваність перебувала на фізіологічній межі і в умовах відсутності її штучного регулювання кількість дітей в сім'ї залежала виключно від репродуктивних можливостей жінки.

Таблиця 2.

Народжуваність населення Чернігівської губернії за 1861-1913 рр.⁴⁰

Кількість народжених на 1000 населення											
1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	Сер.
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1861-
1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	1913
54,9	52,3	50,1	46,1	48,1	48,5	47,6	47,2	44,1	41,1	39,7	47,2

Висока народжуваність села пояснюється причинами економічного характеру. Дієздатність господарства вирішальною мірою залежала від наявності робочих рук. Враховуючи те, що із кількості народжених дітей до 15 років доживало трохи більше половини – 53,8 %⁴¹, батьки, якщо бажали мати кількох дорослих дітей, які б допомагали їм у житті та утримували у старості, мусли народжувати їх удвічі більше. Багатодітність освячувалася церквою, переривання вагітності та взагалі ухилення від народження дітей вважалося і церквою, і селянами гріхом.

З поширенням емансипованості жінок у губерніях сільськогосподарської спеціалізації почала скорочуватись народжуваність.

Зниження народжуваності узгоджується зі зміною земельної забезпеченості селянства. Деякі сучасники відзначали зв'язок народжуваності з коливаннями

врожаїв та хлібних цін, з харчуванням, добробутом населення, з фізичними навантаженнями⁴². Особливої уваги серед факторів, що знижували народжуваність, заслуговують відхід селян на сезонні роботи та масовий переселенський рух, який розгорнувся в останній чверті XIX ст.

У другій половині XIX – на початку XX ст. смертність серед сільського населення була на дуже високому рівні. В 1861-1865 рр. у Чернігівській губернії на 1000 душ населення припадало 38,5 померлих. Особливо високою була дитяча смертність. У Новозибківському повіті в 1884-1886 рр. на тисячу померлих припадало 407,8 немовляти, дітей у віці від 1 до 2 років – 106,1, від 2 до 5 – 119,3. Середній віковий коефіцієнт смертності для цих вікових категорій становив відповідно 292,8; 53,1; 38,1 на тисячу душ населення⁴³. У Глухівському повіті для 1 – 2-річних дітей коефіцієнт смертності становив 104,0, для 2 – 5-річних – 164,53 на тисячу⁴⁴. В Борзнянському повіті у 1887-1888 рр. співвідношення померлих у віці до 1 року до кількості тих, що народилися, становило 19,8%, а померлих у віці від 1 до 10 років до загальної кількості померлих – 35%.

Таблиця 3.

Смертність дітей у віці до 5 років у Чернігівській губернії за 1867-1881, 1887-1896, 1908-1910 рр.⁴⁵

Роки	Померло на 1000 народжених			
	У віці до 1 року		У віці до 5 років	
	Чернігівська губернія	Європейська Росія	Чернігівська губернія	Європейська Росія
1867-1881	211	271	401	423
1886-1897	229	274	392	432
1908-1910	209	253	347	389

Висока смертність немовлят відігравала роль стихійного регулятора відтворення сільського населення. Аналіз показує, що смертність немовлят (у віці до 1 року) протягом усього пореформеного періоду перебувала практично на одному рівні і становила близько 216 на 1000 народжених⁴⁶. У середньому вмирало майже кожне четверте немовля. Для сільської місцевості цей показник був ще вищими і становив, наприклад, у 1884 -1886 рр. для Глухівського повіту 271,8, для Новозибківського - 292,8 на 1000 населення⁴⁷. До того ж дитяча смертність враховувалася далеко не повністю, оскільки значна частина немовлят помирала до хрещення, деяка частина народжувалась мертвими. Найбільша кількість немовлят, приблизно кожен четвертий, вмирала у літні місяці. Причиною були кишкові хвороби, властиві для цієї пори року. Від проносу в 90-і рр., за даними доктора медицини Г.І. Попова, гинуло від 17 до 30 % грудних дітей⁴⁸. Звітуючи за перше півріччя 1889 року, губернський земський лікар Є. Святловський наводить дані про те, що в Чернігівській губернії на наявне населення – 1810358 чол. налічувалось 68 земських лікарів та 224 фельдшери. В середньому одному лікарю доводилося обслуговувати майже 28,5 тис. населення на території 732 кв. версти. Якщо в Бахмацькому повіті на лікаря припадало 19310 жителів та 354,2 кв. версти, то в Стародубському відповідно – 37541 та 977,5, а в Глухівському – 54577 та 1363,0⁴⁹.

Великою загрозою для життя були інфекційні хвороби. Від дифтериту, скарлатини, віспи, кашлюку, кору, дизентерії страждали переважно діти. На Чернігівщині серед дітей до 15 років, що захворіли дифтеритом, вмирало - 35,1%, скарлатиною - 15,0 %, віспою - 16,9 %, дизентерією - 6,5 %⁵⁰.

Із таблиці 4 видно, що протягом пореформеного періоду відбувалося поступове зниження смертності, особливо цей процес прискорився на початку ХХ ст. Зменшення смертності з 1861-1865 рр. по 1911-1913 рр. становило 45,2 %.

Таблиця 4.

Смертність населення Чернігівської губернії за 1861-1913 рр.⁵¹

Припадало на 1000 населення померлих											
1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	В середньому за 1861 - 1913
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	
38,5	37,5	39,5	30,9	33,2	31,7	30,6	29,0	26,1	24,2	21,1	31,1

На думку відомого російського історика-демографа В.М. Кабузана, благотворний вплив на процес відтворення населення мали відсутність тривалих воєн, скорочення термінів військової служби, певні успіхи медицини, особливо земської, і зміцнення товарно-економічних зв'язків між регіонами країни, що значно послабляли вплив місцевих недородів, отже, голоду⁵². Зниження смертності було прямо пов'язане з тією подією, з якою воно збіглося в часі, - з відміною кріпацтва, перш за все панщини. 4-5 днів на тиждень, що вивільнилися, дозволили матерям приділяти більше уваги своїм дітям, а люди похилого віку та підлітки могли цілком безперешкодно сконцентруватися на догляді за малолітніми.

Порівняльний аналіз основних показників природного руху населення з іншими країнами дає повнішу картину демографічної поведінки сільського населення губернії. Специфіка демографічної ситуації на Чернігівщині (як і в інших губерніях України) полягала в тому, що тут була велика частка сільського населення – 89,2%. У Франції сільське населення становило 58,8%, Німеччині – 43,9%, Англії – 22,0% (табл. 5).

Таблиця 5.

Кількість і щільність населення в деяких країнах та Чернігівській губернії в 1913 р.⁵³

	Населення об. ст.(тис.)	Площа кв. верст (тис.)	Населення на кв. версту	% сільського населення
Австрія	28996	264	109,8	
Англія	42032	202	207,8	22,0
Німеччина	67812	476	142,5	43,9
Франція	39629	472	83,9	58,8
Канада	7207	8478	0,9	-
США	98781	6899	14,3	58,5
Російська імперія	178379	19156	9,3	85,0
Єв. Росія (51 губ.)	128864	4251	30,3	85,6
Україна (9губ.)	32639	453	72,0	84,8
Чернігівська губ.	3131,5	46	68,0	89,2

Жодна з іноземних країн, показники яких порівнювалися з аналогічними по Чернігівській губернії, не мала такої високої народжуваності і смертності. Коефіцієнти шлюбності були найнижчими, а коефіцієнти розлученості одними з

найнижчих (поступалися лише Австрії) (табл. 6). Завдяки високій народжуваності і поступовому зниженню смертності Чернігівська губернія в 1897-1910 рр. мала найвищий, порівняно з країнами, що аналізувалися, коефіцієнт природного приросту – 16,9%. Для порівняння, цей же показник за ці роки становив у Європейській Росії - 16,1%, Франції - 1,1%, Англії - 11,7%, Німеччині - 14,4%, Австрії - 10,9%, Італії - 11,4%.

Середня тривалість життя сільського населення була на 20 років меншою, ніж в Англії, на 18, ніж у США, на 16, ніж у Франції. Така низька тривалість життя населення Чернігівської губернії зумовлювалася дуже високою смертністю, особливо серед немовлят та дітей.

Таблиця 6.

Загальні коефіцієнти природного руху населення в деяких країнах та Чернігівській губернії в 1850-1900-х рр.⁵⁴

Період рр.:	Росія	Австрія	Англія	США	Німеччина	Франція	Японія	Черн. губ
Народжуваність								
1850-і	51,5	37,8	34,1	45,3	35,4	26,4	-	45,9
1880-і	50,3	38	32,9	39,8	37	24,2	26,9	50,1
1900-і	47,2	34,9	28,7	31,2	33,6	20,7	32,1	47,2
Смертність								
1850-і	39,8	32,1	22,1	19,5	26,6	23,9	-	38,8
1880-і	35,4	29,5	19,2	18,4	25,36	22,1	19,6	33,2
1900-і	30,2	23,7	16,9	15,8	19,3	19,8	20,9	26,1
Шлюбність								
1850-і	20,6	15,9	16,9	19,2	15,7	16	-	10,0
1880-і	18,4	15,6	14,9	17,4	15,5	14,8	16,3	10,3
1900-і	17	15,6	14	21	16,1	15,5	17,5	8,4
Розлученість								
1850-і	0,028	0,11	0,01	0,60	0,18	0,04	-	-
1880-і	0,032	0,02	0,03	0,84	0,25	0,07	-	-
1900-і	0,029	0,02	0,04	1,6	0,40	0,18	2,2	0,025

Таким чином, селянське господарство Чернігівської губернії мало значні трудові ресурси, які дозволяли в повному обсязі проводити обробіток землі навіть з використанням традиційних знарядь праці, а також підтримувати розвиток скотарства. Впродовж всього пореформеного періоду Чернігівщина залишалася селянською як за становою структурою – 9/10 складала селяни, так і за трудовим складом і способом життя – 4/5 населення основний прибуток отримували за рахунок ведення власного сільського господарства. Крім того, значна кількість селян знаходила застосування у сфері промислових занять, перебувала в стані неповної зайнятості. Це ставало серйозною соціальною та економічною проблемою, яка ускладнювала розвиток пореформеного села. Аналіз демографічної ситуації дозволяє зробити висновок, що протягом усього пореформеного періоду панував так званий другий тип демографічного переходу⁵⁵, для якого характерні зниження смертності та висока народжуваність. Хоча режим відтворення населення у другій

половині XIX – на початку XX ст. повільно вдосконалювався, він усе ще залишався неймовірно важким. Селянська сім'я несла величезні витрати за народження і виховання нового покоління, які майже наполовину виявлялися марними через величезну дитячу смертність. Такі раціональні і нераціональні витрати перешкоджали зростанню добробуту. Збільшення щільності населення постійно примушувало людей шукати способи боротьби з відносним перенаселенням. Такими способами стали скорочення народжуваності та зменшення кількості дітей у родині, збільшення віку вступу до шлюбу, переключення населення із сільського господарства в промисловість, ремесло і торгівлю, участь у колонізації нових земель. Колонізація як спосіб боротьби з перенаселенням тривалий час була найоптимальнішою для сільського населення, бідного капіталом і багатого робочими руками. З кінця 1890-х років намічаються тенденції переходу до третьої фази: зниження рівня народжуваності та природного приросту. Це був важкий процес зламу старих стереотипів, традицій, тому він розтягнувся на декілька десятиріч і закінчився тільки в середині XX ст., коли остаточно завершився перехід від традиційного до раціонального або сучасного типу відтворення населення.

Джерела та література:

1. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. - С.83 - 104.
2. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. ; Брачность, рождаемость, семья за три века. / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979.; Моисеенко Т.Л. О методах изучения «демографического перехода» («революции»). Обзор литературы // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – нач. XX в.): Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Вып.1. – Таллин, 1986. – С. 154 -161.; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (в конце XIX в. – 1917 г.) // История СССР. 1980. №3.; Водарский Я.Е., Кабузан В.И. Демографические проблемы истории СССР досоветского периода // Историческая демография: Проблемы, суждения, задачи. – М., 1989. – С.110-119.; Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. - №2. – С. 28-54.; Морозов С.Д. Население России на рубеже XIX – XX веков // Отечественная история. – 1999. - №4 – С. 32-46.; Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897 – 1914 гг. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. - С. 62-87.; Яцунский В.К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724 – 1916 гг. // История СССР. - 1957. - № 1.
3. Списки населенных мест Российской империи. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1866.; Статистические таблицы Российской империи. Вып. 2.: Наличное население империи за 1858 год.– СПб., 1863.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – В 2-х т. – Том 1 - Чернигов, – 1898. – С. 38.
5. Статистический временник Российской империи. Сер. I. Вып. I; Сер. II. Вып. 1-25; Сер. III. Вып. 1-25. – СПб., 1866 – 1890.; Статистика Российской империи. Т. 1-60. – СПб., 1887-1906.
6. Обзор Черниговской губернии за 1878-1906 гг.: Приложение ко всеподданейшему отчету Черниг. губернатора. – Чернигов, 1879-1906.; Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета МВД. – СПб., 1913. – С. 80.
7. Кабузан В.М. О достоверности учета населения России (1858-1917)//Источниковедение Отечественной истории. – М., 1982. – С.112,113,116; Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897-1917гг.//Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. – С.62-82.
8. Календарь Черниговской губернии на 1886 – 1912 год / Черниг. губ. стат. ком. – Чернигов, 1885-1912.
9. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877.; Записки Черниговского статистического комитета. – Кн. 1 (1866), Кн. 2, вып.1-2 (1868), Кн. 2, вып.1-6 (1868-1872). – Чернигов, 1866-1872.; Отчет Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1901-1904.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1905.
11. Земский сборник Черниговской губернии за 1914 г., вып I, ч. II. – Чернигов, 1914. – С. 20-22.
12. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 22-23.
13. Переселения в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации за 1906-1912 гг. - Изд. Бюро Южно-Русской областной

земской переселенческой организации. 1913. – С. 46-47.

14. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции. // История СССР. – 1961. - № 6. – С.103-105.

15. За даними перепису 1916 р. чисельність населення сільської місцевості Чернігівської губернії складає 2103 426 чол., за обчисленням «Статистичної наради» - 2235800. (Див. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.108-109.

16. У переписі 1917 р. населення Чернігівської губернії обчислювалось як 1) наявне, з урахуванням біженців і виключенням мобілізованих – 2541816 чол.; 2) постійне – 2822045 чол. У той же час наявне населення за даними обчислення ЦСК МВС складало 2998457 чол., постійне населення за даними обчислення статистичного відділу Міністерства землеробства дорівнювало 3082596 чол. (Там само. – С. 103.)

17. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб. 1866. – С. 41.

18. Статистический ежегодник России. 1914 год. – Пг., 1915. Отд. 1. - С. 33-57.

19. Середньорічний темп приросту обчислюється за формулою: $r = 10 \frac{\log Pt - \log P_0}{T} - 1$; або $r = \frac{\ln Pt - \ln P_0}{T} \cdot 100$, де P_0 – початок, P_t – кінець ряду. Період подвоєння обчислювався за формулою: $T = \ln 2 / r$; де r – середньорічний безперервний коефіцієнт приросту населення у процентах.

20. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXVI; Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 42. Статистический ежегодник России. 1914 год. – С. 33-57. ЦСК наводить відомості по всьому та по сільському населенню. Кількість селян ми обчислили шляхом добутку кількості всього населення на коефіцієнт частки селян, визначений на основі перепису 1897 р.

21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XXII, 284.

22. Там само. – С. 190,191.

23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XII, 112 – 115.

24. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния.. – СПб., 1866. – С. XXX. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XII, 112 – 115.

25. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXX.

26. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XIX.

27. Там само. – С. XXI.

28. Медков В.М. Демография. М., 2005. – С.112-113.

29. Обчислено на основі: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. 12-13;

30. Обчислення величини вікової акумуляції проводиться за допомогою індексу Уіпля. Для населення Росії індекс Уіпля дорівнював в 1897 р. – 175, в 1926 р. – 151, в 1979 р. – 101 і в 1989 р. – 98 (Медков В.М. Вказана праця. - М., 2005. – С. 126-128.). У даному випадку це ще одне свідчення низької загальної культури сільського населення Чернігівської губернії.

31. Традиційно в статистиці продуктивним віком для чоловіків вважають 18-60 років, для жінок – 16-55 років.

32. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., – С. XX.

33. Там само. - С. XVI -XVII.

34. Кучумова Л.И. Крестьянский двор и семья в общине Европейской России второй половины XIX в. // Крестьянское хозяйство: история и современность. Мат-лы Всеросс. научн. конф. Ч. 1. - Вологда, 1992. -С.47.

35. Обчислено на основі: Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 87 – 147.

36. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 170-171.

37. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. - В 2 т. – СПб., 2003. – Т.1. – С. 173.

38. Рашин А.Г. Вказана праця. – С.182-183.

39. Там само. – С.165,166.

40. Там само. – С. 167-168.

41. Там само. – С. 195-196.

42. Архангельский Г.И. Влияние урожая на браки, рождаемость и смертность в Европейской России // Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене. – Т. 1. - СПб., 1872. - С. 235-288; Покровский В.И. Влияние урожая и хлебных цен на естественное движение населения // Чупров А.И., Постников А.С. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 2. -СПб., 1897. - С. 177-238.

43. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 9 -10. – С. 78.
44. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 96.
45. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 198-199.
46. Там само. – С. 195-196.
47. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 143; № 9 -10. – С. 78.
48. Федоров В.А. Мать и дитя в русской деревне (кон. XIX – нач. XX в.) // Вестник МГУ. 1994. № 4. - С. 19.
49. Отчет за первое полугодие деятельности губернского земского врача (1 февраля – 1 августа 1889 года). – Чернигов, 1889. – С. 9.
50. Там само. – С. 18.
51. Рашин А.Г. Вказана праця. – С.187 -188.
52. Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселение (1719 – 1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб., 1996.
53. Статистический ежегодник России. 1914 г. - Пг., 1915. Отд. 1. – С. 33-57.
54. Миронов Б.Н. История в цифрах: Математика в исторических исследованиях. – Л., 1991. – С. 134; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в. Т.2 – С. 377-417.
55. Згідно цієї теорії, усі країни й народи проходять у своїй демографічній історії певні фази (типи) відтворення населення. Перший тип – примітивний – для нього характерний високий рівень народжуваності та смертності. Народжуваність ледь перевищує смертність, природний приріст дуже низький. Для другого типу характерні зниження смертності й традиційно висока або зростаюча народжуваність. На третій фазі відбувається зниження рівня народжуваності в той час, коли зниження рівня смертності уповільнюється, відповідно скорочується і природний приріст. Четвертий рівень характеризується стабілізацією народжуваності й смертності на низькому рівні, припиненням зростання населення. – Борисов В.А. Демографія. – М., 1999. – С.185-189.

Олена Терещенко

ШАБАШ ВІДЬОМ У ВІРУВАННЯХ РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ХІХ ст.

(західноєвропейські паралелі)

Уявлення про шабаш відьом є невід'ємною складовою європейської народної культури, а також судових процесів проти обвинувачених у чаклунстві, що набули масовості у XVI-XVIII ст., а подекуди навіть у першій половині ХІХ ст. На території слов'янських країн і, зокрема в Росії та Україні, ці вірування також присутні. Численні етнографічні та фольклорні записи фіксують народні уявлення про цей феномен протягом усього ХІХ сторіччя. Однак досі у вітчизняній історіографії не має жодного спеціалізованого дослідження, присвяченого цій проблемі. І це при тому, що стереотип шабашу в українській та російській культурі значною мірою відрізняється від європейських традицій.

Даний факт змушує пильніше поглянути на російські та українські джерела, що могли б пролити світло на цю проблему. Метою даного дослідження є узагальнення характерних рис шабашу в уявленні українського та російського селянства. Також ми спробуємо прослідкувати ставлення влади та церкви до подібних забобонів та становище самої відьми у селянській громаді після висунення їй звинувачень. Одним із завдань роботи також є виявлення західноєвропейських паралелей цих вірувань та їхніх архаїчних міфологічних коренів, зокрема зв'язку із культом родючості.

Слід зазначити, що походження уявлень про шабаш уже неодноразово досліджувалося в західній історіографії. Однією з найвідоміших є праця італійського дослідника Карло Гінзбурга, де він одним із перших показав зв'язок західноєвропейських уявлень про шабаш із культом родючості¹. Торкався цієї теми у своїх дослідженнях і відомий міфолог Мірча Еліаде². Дуже багато наукових досліджень, присвячених проблемам відовства та полювання на відьом у Європі, також не обійшли увагою питання шабашу. Втім, як ми уже зазначили, це явище

на слов'янському ґрунті все ще залишається не вивченим. Американська дослідниця Крістіна Воробек присвятила цілий ряд статей дослідженню проблем відьомства на території Російської імперії. Вивчаючи народні вірування, вона не обійшла увагою і проблему шабашу. На її думку, вірування в шабаш, які побутували у ХІХ сторіччі серед українського та російського селянства, є запозиченням західноєвропейських, які прийшли сюди через Польщу³.

Однак такі висновки видаються нам не досить переконливими. Адже шабаш не може бути суто європейським явищем, бо у своїй основі ці вірування мають архаїчні міфологічні уявлення, спільні для багатьох індоєвропейських народів, що ми і спробуємо прослідкувати нижче.

Джерельною базою для статті стали матеріали, зібрані українськими та російськими етнографами (В. Милорадович, П. Єфименко, С.В. Максимов, П.В. Іванов, І.П. Сахаров, А.Н. Афанасьєв та ін.) протягом ХІХ сторіччя. Також серед опублікованих джерел були досліджені матеріали судових процесів над відьмами в різних країнах Західної Європи, що дозволило порівняти не лише особливості уявлень про шабаш, а і сам розгляд таких справ на західних та вітчизняних теренах. Серед архівних джерел були використані матеріали Чернігівського совісного суду⁴ та Чернігівської духовної консисторії⁵.

Розглядаючи уявлення про шабаш у народній свідомості, розпочнемо з характерних дійств, які приписувалися йому. Традиційний стереотип шабашу, який виник у західноєвропейській культурі, сформувався на основі двох образів: фольклорного, який мав у своїй основі язичницькі вірування, та образу, сформованого вченими-теологами та демонологами, котрий виходив із віри в існування ворожої секти, яка вклонялася дияволу⁶.

Підтвердженням цієї думки є те, що у західноєвропейських країнах, де інквізиція не набула значного розповсюдження (наприклад, в Англії), описи шабашу, зафіксовані у судових протоколах, відрізняються від традиційного стереотипу континентальної Європи. Там, зокрема, були відсутні описи сексуальних оргій, характерні для усіх континентальних процесів над відьмами⁷. Причиною цього більшість дослідників вважають те, що описи шабашу, зафіксовані нібито зі слів обвинувачуваних, насправді склалися самими демонологами-інквізиторами, а обвинувачувані підтверджували їх лише під тиском жахливих тортур. На користь цієї думки свідчить і те, що описи шабашу у свідченнях різних людей є надто уніфікованими. Тож судові документи навряд чи можуть слугувати єдиним джерелом, яке б допомогло визначити міфологічні корені шабашу. Спробуємо детально розібрати складові західноєвропейського його стереотипу у порівнянні зі слов'янською традицією.

Головною складовою відьомських шабашів у західноєвропейській традиції є звинувачення відьмою у поклонінні дияволу⁸.

Матеріали судових процесів і праці демонологів наповнені детальним описом вшанування, яке відьми здійснюють перед дияволом, котрий зазвичай з'являється в образі козла. В той же час на території України і в Росії це звинувачення є лише побічним і практично не зустрічається в матеріалах судових процесів. В Україні, зокрема, судові процеси проти відьом розпочиналися тільки в разі, якщо постраждалий міг надати докази, що чари нанесли йому реальну шкоду. Релігійна ж складова мало хвилювала не лише селян, постраждалих від чарів, а і самих суддів. Уже з кінця ХVІІІ сторіччя такі справи розглядали так звані "совісні суди", де також розбиралися злочини, вчинені неповнолітніми та психічно хворими⁹. Однак кількість таких справ дуже незначна. Наприклад, у матеріалах совісного суду Чернігівської губернії у першій половині ХІХ сторіччя ми зустрічаємо лише одну справу про чаклунство, порушену проти казенного селянина Олексія Силенка (с. Требухове, Остерський повіт). Проте матеріали її із совісного суду були передані до Чернігівської духовної консисторії. Звинувачений у спричиненні смерті за допомогою порчі знахар був визнаний винним лише в обмані та гріховному "блудодійстві" і підданий, за рішенням консисторії, духовному

покаянню¹⁰. Тобто фактично судді відкидали можливість, що чари можуть нанести реальну шкоду людині. Натомість односельці звинуваченого Силенка були впевнені в цьому. Тут ми хочемо звернути увагу на різницю в поглядах на чаклунство офіційної влади та селян.

Однак відразу слід зазначити, що "полювання на відьом" на території Російської імперії взагалі не набуло такого поширення, як у Європі. Не виробили вітчизняні церковники і сталої демонологічної системи, яка була на Заході. Тож наявні в записках етнографів описи шабашу відрізняються більшим різноманіттям щодо деталей цього дійства і подають виключно народні вірування з цього приводу. Що стосується поклоніння дияволу, то прямої вказівки на його присутність на слов'янських шабашах взагалі немає. Натомість на шабаш разом з відьмами злітається багато чортів, а головним розпорядником дійства виступає відьмак або вовкулака (в даному разі особа, яка володіє здібностями перевертня). Відьмак визначає діяльність кожної відьми на весь рік¹¹. Етнографи також зазначають, що відьмак має довге волосся, яке приховує риг на голові¹².

Наступною складовою західноєвропейського образу шабашу є змалювання оргій, які здійснюються під час зібрання¹³. Західноєвропейські демонологи виявляють просто якусь хворобливу увагу до всіх непристойних подробиць цих оргій. Натомість для слов'янської традиції подібні вірування не характерні. У переказах зазначається, що відьми мають "тесную связь с чертями"¹⁴, однак на подробицях увага не акцентується. А деякі етнографи взагалі зазначають, що, за народними віруваннями, відьми і чорти тільки танцюють "спина до спини", а про статеві стосунки на шабаші навіть і не йдеться¹⁵. Про танці під час шабашу повідомляють також і західноєвропейські джерела.

Неодмінною умовою потрапляння відьом на шабаш є політ. Тут як європейські, так і слов'янські свідчення є досить різноманітними. Відьми задля цього або перетворюються на різних істот (в російській традиції, наприклад, здебільшого на сорок). Наприклад, у селі Терebeneві Калузької губернії етнограф Сергій Максимов у ХІХ сторіччі зафіксував випадок, коли дівчинка розповідала, як за допомогою своєї тітки Марії перетворювалася на сороку і літала на відьомській збірці. Тут знову хочемо наголосити на різниці у ставленні до цієї розповіді сільського священика і односельців звинуваченої жінки. Священик запропонував батьку покарати дочку, яка зводить наклеп на рідну тітку. А от односельці та батько дівчинки ледь не вчинили самосуд над Марією. Адже вони були впевнені у правдивості слів дівчинки¹⁶.

Також для польоту відьми використовують різні предмети - мітли, лопати, пести тощо¹⁷. Перед цим відьма має натерти своє тіло спеціальною маззю. В українській традиції, за народними віруваннями, для цього використовується трава терлич. Збирають її відьми нібито на Лисій горі під Києвом напередодні свята Івана Купала¹⁸.

Місцем збору відьом в українській і російській традиції була так звана Лиса гора, саме цю місцевість називає найбільша кількість переказів¹⁹. Втім, за деякими даними, шабаші можуть проходити і на перехресті доріг, і навіть на полях. За легендою, записаною на Поліссі, відьми збиралися на старій груші посеред поля, обернувшись птахами²⁰.

Тепер спробуємо виділити найархаїчніші корені вірування в шабаш відьом та можливі прототици цього дійства в язичницькій обрядовості.

Італійський історик Карло Гінзбург у своїй праці "Шабаш відьом та його витоки" робить спробу порівняти шабаш із прадавніми магічними ритуалами, в тому числі і шаманськими. Задля цього він використовує приклад італійських "бенанданті" - категорії людей, які нібито володіли певними надприродними здібностями і у шістнадцятому сторіччі потрапили під пильне око інквізиції. Проти них розпочали судові процеси. Свідчення бенанданті дещо відрізняються від традиційних свідчень європейських відьом. Ці люди повідомляли, що вони б'ються з чаклунами, щоб завадити їм зіпсувати врожай. Ці війни теж проходять під час

певних нічних зібрань. Однак бенанданті зазначили, що мандрують туди, ніби залишаючи своє тіло. Все це, підкреслює історик, дуже нагадує камлання шаманів північних племен. Отже, можливо, аналогічні обряди існували і в інших народів²¹.

Цю тему розвинув відомий міфолог Мірча Еліаде. Розглядаючи слідом за Гінзбургом приклад італійських бенанданті, він зазначив, що подібні обряди і вірування, але у значно архаїчнішому вигляді зберігалися в Румунії ще у XIX сторіччі. Дослідник згадує так званих *strigoii* та *calusari*. *Strigoii* дуже нагадують слов'янських відьом, вони також збираються на нічні зібрання, де б'ються між собою, а потім плачуть, миряться і розлітаються по домівках. Румунські *calusari* - виконавці ритуального танку, які ходили по селах і лікували тих, хто постраждав від чарів фей або тих же *strigoii*²². На жаль, зазначає дослідник, сенсу цих нічних побоїщ джерела до нас не донесли.

Однак слід зазначити, що, за свідченнями деяких етнографів, українські відьми так само можуть битися під час шабашів²³.

Але найдетальніший опис цих нічних боїв відьом в українській традиції подає відомий етнограф А.Н. Афанасьєв. Він наводить перекази, за якими відьми, зустрічаючись на межі, воюють одна з одною. При цьому вони промовляють: "Що втну, те не перетну", аби удари не були смертельними. Зброєю відьмам слугують дерев'яні мечики, якими селянки труть коноплі, вони їх викрадають і ними б'ються²⁴.

Усі ці ритуальні битви і танці також дуже нагадують середньовічні карнавали, які, по суті, є продовженням язичницьких обрядів. Як зазначає відомий дослідник середньовічної культури В.П. Даркевич, перетворення людини на іншу істоту (що є основним змістом карнавальних дійств) колись було тісно пов'язане з аграрно-магічною обрядовістю²⁵.

Не дарма карнавальні дійства в усі часи викликали різкі нападки церкви. Особливо діставалося зооморфним маскам (личинам), якими прикрашали себе учасники карнавалів²⁶. Однією з найпопулярніших була маска козла - старовинного символу родючості у багатьох міфологічних традиціях, у тому числі і слов'янських. Можливо, саме ця маска і викликала в уяві середньовічних демонологів образ диявола - провідника шабашу, який являвся своїм шанувальникам саме у вигляді козла.

Слід зазначити, що в Росії чимало святкових обрядових дійств супроводжувалися іграми ряджених, які часто мали відверто еротичний зміст. Крім того, дослідники визначають ще одну характерну рису карнавальних забав. Дійства скоморохів відмічені також як своєрідний "антисвіт", світ навпаки²⁷. Представники цього світу відрізняються певною фізичною ущербністю²⁸, що є характерною рисою представників потойбічного світу, тобто світу предків. Про зв'язок культу предків із культом родючості вперше зробила припущення російська дослідниця Н.М. Велецька, яка, до речі, також довела зв'язок обрядових ігор ряджених із цим культом²⁹.

Отже, ми можемо припустити, що уявлення про шабаш відьом у народній свідомості тісно пов'язані із пережитками прадавніх обрядових дійств, покликаних забезпечити родючість землі. Адже подекуди ці ритуали в тому чи іншому вигляді все ще побутували на селі, будучи найчастіше елементом святкових ігор ряджених. З цим, насамперед, пов'язується еротичний компонент народних уявлень про шабаш. Щодо статевої приналежності учасників шабашу, то, як можна зробити висновок з етнографічних і фольклорних джерел, у XIX сторіччі в уявленні українського та російського селянства ними були практично виключно жінки. Однак що стосується первозданного вигляду цього обряду, то, ймовірно, в ньому брали участь і чоловіки. Ймовірно, образ відьмака, зафіксований в українських переказах, є пізнішою трансформацією фігури жерця - розпорядника обрядового дійства. Втім, це лише припущення. А от те, що шабаш колись був пов'язаний із культом родючості, практично не викликає сумніву. Побічні

свідчення російських та українських легенд дозволяють зробити такий висновок. Еротичну символіку, зокрема, мають предмети, на яких відьми прилітають на шабаш - мітли, палиці і, особливо, пести. Про зв'язок даного обрядового дійства з культом предків можуть побічно свідчити дані про ритуальні битви на полях. Ймовірно, їх можна асоціювати із захистом полів від ворожих мерців. У цьому, згідно з прадавніми віруваннями, людям допомагали душі предків.

Слід також зазначити, що селяни здебільшого досить серйозно сприймали звинувачення у чаклунстві і вірили, що жінка, оголошена відьмою, справді може перетворюватися на різних істот, літати на відьомські зібрання, де набирається чаклунської сили, щоб шкодити односельцям. Натомість ставлення офіційної судової влади та церкви було однозначним - все це народні забобони. Етнографи подекуди навіть описують ці випадки в іронічному ключі. Тож можемо спостерігати відчутну різницю між офіційною тодішньою культурою і народними уявленнями, які все ще містили чимало язичницьких пережитків. Адже саме для язичництва характерна беззастережна віра в магичні здібності.

Джерела та література:

1. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм и его истоки// Одиссей. Человек в истории. - М., 1990. - С.132 - 146.
2. Элиаде Мирча. Некоторые наблюдения по поводу европейской чёрной магии// Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. - К.-М., 2002. - С.113 - 149.
3. Worobec Christine D. Witchcraft Beliefs and Practices in Prerevolutionary Russian and Ukrainian Villages// The Russian Review. - 1995. - No.2. - P. 172.
4. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 247. - Оп.1.
5. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 679. - Оп. 4.
6. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм... - С. 141.
7. Бич и молот. Охота на ведьм в XVI - XVIII вв. (сост. Н.Горелов). - СПб., 2005. - С.169.
8. Ведовство, которого не было. - СПб., 2005. - С.123.
9. Михайлова Т.В. Русское законодательство в отношении колдовства: правовая база русских колдовских процессов второй половины XVIII в. и её специфика// Антропология. Фольклористика. Лингвистика. (Сб. статей). - СПб., 2002. - Вып.2. - С.182.
10. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 679. - Оп. 4. - Спр. 1189. - Арк.3; арк. 8зв.
11. Ефименко П. Суд над ведьмами// Киевская старина. - 1883. - Т. VII. - №11. - С. 378.
12. Там само. - С. 379.
13. Ведовство, которого не было. - СПб., 2005. - С.130.
14. Ефименко П. Суд над ведьмами... - С. 377.
15. Милорадович В. Украинская ведьма// Киевская старина. - 1901. - Т. LXXII. - №2. - С.222.
16. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. - М., 1989. - С. 86 - 87.
17. Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях// Українці: вірування, повір'я, демонологія. - К., 1992. - С. 443.
18. Сахаров И.П. Сказания русского народа// Сказания о чудесах. - М., 1990. - С. 323.
19. Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях... - С.442; Ефименко П. Суд над ведьмами... - С. 377.
20. Левкиевская Е. Мифы русского народа. - М., 2000// <http://www.booksite.ru/fulltext/mut/hsr/uss/kih/9.htm>.
21. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм... - С. 136.
22. Элиаде Мирча. Некоторые наблюдения по поводу европейской чёрной магии// Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. - К.-М., 2002. - С. 113 - 149.
23. Милорадович В. Украинская ведьма... - С. 222.
24. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. - Т. 3. - М., 1995. - С. 84.
25. Даркевич В.П. Средневековые маскарады// Древности славян и Руси. - М., 1988. - С. 215.
26. Там само. - С. 217.
27. Юрков С.Е. "Смеховая" сторона антимира: скоморошество// Юрков С.Е. Под знаком гротеска: антиповедение в русской культуре (XI - нач. XX вв.). - СПб., 2003. - С. 36.
28. Там само. - С. 37.
29. Велецкая Н.М. Языческая символика славянских архаических ритуалов. - М., 1978.

КОЛОНИЯ НОВІ МИЗИРИЧІ ТА ЇЇ РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У першій половині ХІХ ст. в Україні набувають розвитку товарно-грошові відносини, розширюється внутрішній і зовнішній ринок, збільшується кількість промислових підприємств, на яких використовувалася праця найманих робітників.

Залучення іноземних робітників було пов'язане із проблемами ринку робочої сили, його залежністю від кріпосної системи. Поряд із капіталістичними підприємствами, які базувалися на використанні найманої праці, в Північному Лівобережжі утворилося чимало ткацьких мануфактур у поміщицьких господарствах, на яких працювали селяни-кріпаки.¹

Переважна більшість іноземців концентрувалась у промислових центрах, де був широкий попит на кваліфікованих робітників і фахівців. Найпотужнішим промисловим утворенням, де була задіяна значна кількість іноземних робітників у ХІХ ст., стає колонія Нові Мизиричі, заснована у 1833 році у Суразькому повіті, за 8 верст від містечка Клинці². Створення цієї колонії було пов'язане з ініціативою брестського купця Петра Ісаєва, який заснував тут сукняну фабрику й переселив сюди іноземних робітників, більшість яких склали німці. Промислова колонія відіграла важливу роль у розвитку промисловості в Україні. Натомість в історичній літературі її діяльність залишається недостатньо вивченою.

У першій половині ХІХ ст. посад Клинці був одним із потужних центрів суконної промисловості в Україні. Традиційно населення посаду займалося промислами, а з утворенням тут мануфактур поповнювало ряди найманих робітників. Згодом Клинці стають центром великої машинної індустрії.³ Створення тут нових підприємств на початку 30-х років ХІХ ст. мало певні труднощі, оскільки резерви кваліфікованих робітників були не безмежними. Значною мірою це спонукало купця П. Ісаєва, вихідця із Клинців, створити тут іноземну колонію, основу якої склали б працівники його фабрики в місті Згерус у Мазовецькому воєводстві. Вибір Клинців був пов'язаний також із тим, що в більшості місцевостей суконна промисловість розвивалася у поміщицьких підприємствах досить часто з використанням кріпосної праці.⁴

Після того, як у 1831 році було відновлено митний кордон між Росією та Польщею, торгівля стає невикітною і малоприбутковою, купці, які накопичили значний капітал, переходять на виробництво сукна.⁵

Поява назви Нові Мизиричі пов'язана з тим, що Ісаєв торгував сукнами, які вироблялися переважно у місті Мизиричі у Познанському воєводстві й славилися своєю високою якістю. Усі ці сукна були відомі під назвою “мизирицьких”. Намагаючись зберегти й посилити свою торгівлю і виробничу марку, Ісаєв переніс назву польського містечка на своє фабричне поселення з додатком “Нові”.⁶

Для спорудження фабрики Ісаєвим було куплено маєток поміщика Борозни у Глинському повіті з орними землями, “лісовими дачами” та іншими угіддями. Маєток обійшовся підприємцю у 36 тис. 636 руб⁷. Весною 1833 року почалося будівництво фабричних приміщень і споруд для забезпечення фабрики водою. Закуплена велика кількість лісу, залізних конструкцій, цегли та інших матеріалів для будівництва. З червня по листопад на будівництві фабрики працювало 82 муляри, яким було виплачено 2 тис. 955 руб. Переважна більшість приміщень були дерев'яними, і у цей період працювало тут 165 теслярів. Сума витрат на

теслярні роботи становила 19 тис. 128 руб. Крім того, для будівництва приміщень було залучено 11 пічників, 6 столярів, 42 пильщики, 42 допоміжних робітники. До того ж щодня тут працювало по 20-30 селян із місцевих сіл⁸.

Наймасштабнішими були роботи по створенню водопостачання фабрики, оскільки технологія виробництва і забезпечення її енергією залежали від води. З червня по листопад було прокопано Петровський канал довжиною 524 сажень, який з'єднав дві річки Унечу і Єльню. Водночас відбувалося будівництво ще одного каналу - Новомизирицького, довжина якого становила 1150 сажень. Щоденно на земляних роботах по спорудженню цих каналів працювало 400 чоловік. Велика кількість каналів і річок потребувала спорудження мостів. За цей рік їх було побудовано 8. Найскладнішими були роботи по правильному підведенню води до виробничих приміщень і забезпеченню функціонування машин. Фабрична територія, під'їзди до неї були обладнані дорогами, частина з яких була збудована заново, а частина старих відремонтована⁹.

Завдяки створенню розвиненої й добре спроектованої водної системи фабрика мала на той час найкраще енергетичне забезпечення, оскільки на більшості підприємств у Клинцях та інших промислових центрах сукняної промисловості використовувалася енергія живого тягла та фізичної сили людей. Пізніше, у 1845 році, П. Ісаєв одним із перших впроваджує парові машини. Змагатися з його фабрикою могла на той час подібна фабрика купця Зубова у Клинцях. Парова машина могла приводити в дію усі машини, яких на підприємстві було 58, а у 1851 році – 84. Той факт, що парова машина на фабриці П. Ісаєва використовувалася лише у маловодні роки, не є показником її відсталості у порівнянні із фабрикою Зубова-Степуніна, де вона була задіяна постійно. Використання енергії води давало можливість для значної економії й підвищувало рентабельність виробництва.

Найбільші витрати були спрямовані на забезпечення устаткування машин та підготовки механізмів. Зокрема, на утримання механіків, конторників, прикажчиків, фабричних майстрів, службовців, слюсарів, ковалів, столярів, точильників було витрачено 27 тис. 702 руб. Наявність великої кількості майстрів була пов'язана з тим, що частина машин пізніше виготовлялася безпосередньо у фабричних майстернях.

Виконання великої кількості різноманітних робіт потребувало значних транспортних витрат, на утримання коней, волів¹⁰.

Будівництво фабрики і колонії було сплановано настільки раціонально, що по завершенні кожного із об'єктів відбувалося його облаштування, устаткування обладнання. Така поспішність пояснювалася намаганням Ісаєва якомога швидше покрити понесені витрати на спорудження виробництва. Того ж 1833 року за кордоном було закуплено машин на суму 72 тис. 122 руб. та кубів для фарбування на суму 19 тис. 760 руб., доставка яких також була далеко не дешевою справою. Для початку виробництва було закуплено шерсть і пряжу, що було досить витратним і становило 144 тис. 935 руб.¹¹ Загалом на спорудження фабрики у 1833 році було витрачено 454 тис. 442 руб.¹²

Купець Ісаєв діяв як досвідчений і вмільний підприємець, котрий намагався не тільки побудувати фабрику у стислі терміни, а й розпочати торгівлю сукнами з тим, щоб паралельно з будівництвом налаштувати зв'язки і місця поставок товарів. Для цієї мети було закуплено майже на 100 тис. руб. сукна Клинцівської фабрики, як було сказано, "для ходу торгівлі"¹³.

Центром колонії і фабрик у перший рік її існування був дерев'яний житловий будинок з мезоніном, де розміщувалися дві кімнати для житла, контора і зала для виготовлення, ткацтва сукна. У грудні 1833 року в цьому приміщенні вже розпочалися роботи. Поруч було побудовано магазин для зберігання сукон. В окремому приміщенні містилися токарна, слюсарна майстерні і копальня.

Саме виробництво сукон здійснювалось у великих двоповерхових цехах. Зокрема у великому кам'яному будинку вгорі була сортувальня, а внизу сушильня. У фарбувальному приміщенні розміщувалося шість великих кубів. Поруч

розташовувалося ще одне двоповерхове приміщення для виробництва сукна¹⁴.

Комплекс приміщень і будов призначався для обслуговування колонії та забезпечення житлом її робітників. В окремому будинку оселилися суконні майстри. Сім дерев'яних будинків були і виробничими, і житловими. На перших поверхах тут працювали сукнороби, а на других були житлові приміщення. В кожному із будинків мешкало по чотири сім'ї. Крім того, тут же стояло 10 дерев'яних будинків, в яких мешкали фабричні ткачі та інші майстри¹⁵. Водопостачальну систему фабрики будував за своїм проектом німецький механік Виткинс, якого Ісаєв привіз із Польщі.¹⁶

У цілому працівники фабрики були забезпечені житлом і продуктами харчування. Для обслуговування мешканців колонії збудували лавку, в будинку якої було також дві кімнати для наглядача колонії. Ще один окремий будинок був заїжджим двором і також мав лавку. Причому тут, як сказано в документі, “щотижня забивається достатня кількість скота для потреб колонії”¹⁷.

На цьому будівництво фабрики і колонії не припинилося й було продовжено в наступні роки. Зокрема, було збудовано кам'яний двоповерховий магазин з погребями, окремий будинок для наглядача колонії, а також ще три житлових будинки для колоністів.

Поряд із облаштуванням колонії були збудовані нові фабричні приміщення. Зокрема, кам'яний двоповерховий будинок, де розміщувалися фабричний прес, сортувальня та ткацьке приміщення. Було зведено другу валяльню з чавуновим колесом, дві мийні машини, а також кімнати для виробничих потреб. На фабричному дворі було побудовано складське приміщення для “фабричних приналежностей”.¹⁸

1851 року губернський механік О. Гутман, який неодноразово відвідував фабрику, висловлював своє захоплення раціональністю й красою її забудови, організацією виробництва та умов життя робітників. За його словами, “містечко красивих кам'яних і дерев'яних будівель, правильно розташованих на площі до 180 десятин землі, – це і є колонія Нові Мизиричі”.¹⁹

У Мизиричах у 1833 році було поселено 44 сімей та самостійних неодружених робітників, що мали паспорти. Співвідношення робітників та членів їх сімей, включаючи неповнолітніх, було досить сприятливим. Переважна більшість робітників - 27 осіб - були молоді люди до 40 років. Невелика кількість - 7 осіб - від 40 до 60 років і два робітники віком від 60 до 70 років. Частина колоністів у паспортах не мала відомостей про вік, однак можна припустити, що більшість із них також були молодого і середнього віку. Всього разом із неповнолітніми в перший рік існування фабрики тут оселилася 151 особа, із них 88 чоловічої статі і 63 жіночої²⁰.

На особливий облік бралися хлопчики, оскільки саме вони складали резерв поповнення робочої сили на фабриці. В перший рік склалося так, що на 44 робітники припадало стільки ж хлопців різного віку. Іншими словами, з самого початку колонія мала можливості для підготовки кваліфікованих робітників і поступової заміни. На фабриці Ісаєва підготовка робітників відбувалася безпосередньо в процесі виробництва і не мала спеціальної організації. До роботи були також залучені діти колоністів, які навчалися під керівництвом майстрів. З одного боку, організація навчання передбачала підготовку кваліфікованих робітників, а з іншого, мала виховний характер. У полтавських промислових колоніях навчання було організоване на зразок цехового, де чітко було поділено робітників на категорії підмайстрів та майстрів й встановлено правила поведінки молодих робітників. Навчання передбачало не тільки їх фахову підготовку, а й виховання “чемної поведінки”.²¹

Сім'ї колоністів були невеликими за чисельністю і в більшості випадків мали два покоління - батьків та дітей і лише в окремих із них жили батьки глав сімей. Так, сім'я сорокарічного Фрідріха Вітківмана складалася із дружини та доньки, і

була досить типовою. Великою можна вважати сім'ю Яна Шванка, який мав двох доньок, дружину і матір.

Більшість колоністів були німецького походження, навіть ті, що записані як вихідці із Мазовецького воєводства, таких налічувалося 27 осіб. Вісім чоловік були вихідцями із різних польських воєводств. Вісім осіб були вихідцями із Пруссії²².

Натомість записи про походження не дають точної картини етнічної приналежності колоністів. Можна з упевненістю стверджувати, що переважна більшість робітників були німцями. Про це досить красномовно свідчать німецькі прізвища. Звертає на себе увагу той факт, що частина з них мала дружин і дітей з польськими іменами. Очевидно, за часів перебування у Польщі вони асимілювались і одружилися з польками.

За фахом більшість робітників, 25 осіб, значилися як сукнороби, решта - ткачі, прядильники, ткацькі майстри, токарі, механіки. Привертає увагу мізерна кількість некваліфікованих робітників. Зокрема, лише два молодих чоловіки були "челядниками". Очевидно, до виконання робіт, які не потребували високої кваліфікації, могли залучатися члени сімей робітників.

Розширення виробництва сукон і торгівлі потребувало нових кваліфікованих робітників. Досвід роботи з іноземними працівниками був досить вдалим, і Ісаєв погодився на переселення робітників Полтавської та Костянтиноградської колоній в Нові Мизиричі. На початку лютого 1836 р. улагоджуються бюрократичні питання, а вже влітку було здійснено переселення колоністів та їхніх сімей. Полтавський цивільний губернатор 2 квітня 1836 року повідомляє чернігівському губернатору, що "з дозволу Міністерства внутрішніх справ деяких тутешніх і костянтиноградських фабрикантів можна було б з користю поселити при суконній фабриці у Мглинському повіті брестським купцем Ісаєвим, який створив нещодавно тут колонію із фабрикантів". У кінці квітня пропозиція була повторена із проханням довідатися про згоду Ісаєва на переселення до нього колоністів "із сім'ями і безсімейних"²³. У травні Ісаєв дає згоду на переселення і ставить умову "надіслати свою людину для вивчення рівня підготовки майстрів і робітників"²⁴. Ісаєв відправив для цієї місії свого сина, який вивчив "вигоду даної пропозиції" і виклав умови переселення. Ісаєв погодився прийняти у колонію "десять сімей і особо одиноких безсімейних фабричних робітників стільки, скільки буде бажаних"²⁵.

Використання праці колоністів мало свої переваги. Перш за все, значно дешевше було найняти кваліфікованих робітників, ніж витратити кошти і час на їх підготовку. Ізольованим колективом, який не мав тісних зв'язків із робітниками інших фабрик та місцевим населенням, легше було управляти і не допускати спільних солідарних дій проти підприємців.

За словами О. Гутмана, колонія в остаточному вигляді сформувалася тут 1840 року, оскільки у цьому році було укладено першу угоду про поселення на землях людей під назвою колоністів.²⁶ Щоправда, й надалі були поселення окремих іноземців у колонію. При цьому привертає увагу той факт, що переселенці із Польщі проходили перевірку на благонадійність. Так, варшавський військовий генерал-губернатор давав підтвердження, що Адольф Міттельштадт, який приїхав працювати на фабрику, "не брав участі у заворушеннях 1830 і 1831 років"²⁷. Поселення передбачалось на умовах, які визначив Ісаєв у 1840 році і сутність яких полягала в тому, що нові переселенці набували таких прав, як і всі колоністи цієї фабрики²⁸.

З метою підвищення рентабельності фабрики П. Ісаєв спробував добитися певних пільг з боку губернського начальства, використавши той факт, що ним було створено тут "колонію майстрів".²⁹ Аналіз розпорошених висловлювань Ісаєва дає підстави стверджувати, що він високо цінував не тільки створення потужної фабрики, а й колонії майстрів, яка давала можливість забезпечити стабільне постачання робочої сили високої кваліфікації.

Значна частина німецьких майстрів поступово переходила працювати на інші фабрики. За даними О. Гутмана, у 1851 році на фабриці П. Ісаєва понад 600 людей різних націй, задіяних на фабриці, на його землях мешкають 12 сімейств колоністів, а усіх німців налічується до 44 осіб.³⁰ Чергове офіційне оформлення нових засад колонії відбулося у 1859 році, коли було визначено права колоністів, улагоджені усі земельні питання. За даними 1861 року, у колонії працювало 70 чоловіків і жінок, більшість з яких були “кращими ткачами фабрики”.³¹

У середині XIX ст. колоністи жили у 12 садибах, земля яких була передана їм у власність. Натомість володіти нею вони могли лише за умов постійної роботи на фабриці, у випадку вибуття їх із колонії земля поверталася власнику фабрики.³² Колоністи поєднували працю на фабриці із землеробством, яке давало їм додатковий заробіток і забезпечення сімей харчами. Землю вони наймали у Ісаєва за контрактом.

Управління фабрики здійснювалося конторою у складі директора, бухгалтера та чотирьох помічників, десяти досвідчених майстрів, “більшою мірою іноземців”.³³

Створення фабрики Ісаєва міняє співвідношення сил у цій галузі. Фабрика у 1834 році виробляла 65 430 аршинів тканин, у той час, як дві найпотужніші фабрики Зубова-Степуніна та І. Ф. Аксьонова - по 16 тис. аршинів тканин. Незважаючи на те, що фабрика Зубова-Степуніна стає в наступні роки після злиття капіталів потужнішою, все ж підприємство Ісаєва зберігає провідні позиції. У середині XIX ст. тут щодня вироблялося 25 пудів бавовни, 120 тис. аршинів тонкого сукна. Вироби поставлялися до Москви, Санкт-Петербурга, Варшави на суму 200 тис. рублів сріблом³⁴. Фабрика Ісаєва стає найпотужнішим підприємством у Клинцях.

На більшості мануфактур у Клинцях та в інших промислових центрах робітники рекрутувалися із міщан. Так, у Клинцях, за даними 1832 року, робітників із міщан було понад 90 %.³⁵ Натомість німці склали лише ядро підприємства П. Ісаєва. У 1838 році на підприємстві працювало 125 німців (32,3%), а місцевих вільнонайманих працівників - 387 (67,7%).³⁶ Переважна більшість місцевих робітників була задіяна на роботах, які не потребували високої кваліфікації та спеціальної підготовки. У 1848 році кількість робітників на фабриці збільшується до 750 чоловік. Однак під впливом промислового перевороту і застосування машин кількість робітників поступово скорочується і становить у 1860 році 570 чоловік.³⁷ У 1860 році більшість із 12 майстрів були іноземцями, вони керували роботою 570 найманих робітників. Збільшення чисельності відбувається за рахунок переїзду частини іноземців із Полтавської губернії та вільних найманих робітників місцевого походження. Однак у ці роки мешканці німецької колонії залишаються ядром кваліфікованої робочої сили.

Високий рівень технічного забезпечення, широка орієнтація на ринкову кон'юнктуру та попит сприяли тому, що поміщицькі підприємства у 40-і рр. XIX ст. поступаються місцем підприємствам, подібним до тих, що були організовані П. Ісаєвим.

У 1859 році, за підрахунками І. О. Гуржія, в Україні налічувалося 160 суконних підприємств, які виробляли 2283 аршинів сукна на 5807 карбованців. З цієї кількості сукна на Чернігівську губернію припадало 1110 тис. аршинів на 1685 тис. карбованців.³⁸ Левова частка у виробництві сукна на Чернігівщині припадала на фабрику, що базувалася на іноземній колонії.

Створення та діяльність фабрики і колонії значно змінили співвідношення промислових сил в регіонах України. Так, до створення фабрики П. Ісаєва майже 60% виробництва сукна припадало на Волинську губернію. Надалі Волинь втрачає першість, і центр сукняної промисловості переміщується на територію Північного Лівобережжя України, зокрема, в Чернігівську губернію.

У 1866 р. тут вироблялося вже 76% загального мануфактурного виробництва у цій галузі.³⁹

Іноземні фахівці відіграли важливу роль у розвитку промисловості, будівництві та обладнанні нових фабрик і заводів, забезпеченні їх технічного оснащення. Крім того, вони готували місцевих майстрів та кваліфікованих робітників, передавали цінний досвід.

Джерела та література:

1. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С. 216.
2. Ростовцев П. О фабричной и заводской промышленности в Черниговской губернии (О суконной фабрике Суражского уезда) // Черниговские губернские ведомости – 1851. – №37; Гутман Александр. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости – 1852. – №14. С. 135-140, №16. – С. 146-163, №17. – С. 171-180, №18. – С. 186-197.
3. Деревянкін. Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. – К., 1960. – С. 29-30.
4. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 34. (205 с.)
5. Деревянкін. Т. І. Мануфактура на Україні... С. 54.
6. Гутман Александр. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости – 1852. – №18. – С. 186
7. Державний архів Чернігівської області (Далі: ДАЧО) – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 6
8. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 7.
9. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 7-8
10. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 8
11. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 8 зв.
12. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 9
13. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 9
14. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 10
15. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 11.
16. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году // Журнал мануфактур и торговли. – 1853. – Ч. 4. – №10-12. – С 204.
17. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 12.
18. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4216ю Арк. 3 – 3 зв.
19. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году... С 203.
20. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк.1-6.
21. Павловский И. Ф. Вказ. твір. - С. 121.
22. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк.1-6.
23. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4780. – Арк. 1
24. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4780. – Арк. 4
25. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4780. – Арк. 13.
26. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году... С 207.
27. ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 1. Спр. 185. – Арк. 1, 8.
28. ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 1. Спр. 185. – Арк. 163.
29. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4216. – Арк. 1.
30. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году... – С. 210
31. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб, 1865. – С. 268.
32. Домонтович М. Вказ. твір. – С. 268.
33. Ростовцев П. Вказ. твір. – С. 325
34. Список населенных мест по сведениям 1859 г. Черниговская губерния. – СПб, 1866. – С. XLVII
35. Деревянкін Т. І. Мануфактура на Україні... С. 64.
36. Деревянкін Т. І. Мануфактура на Україні... С. 64.
37. Деревянкін Т. І. Мануфактура на Україні... С. 117.
38. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С. 36.
39. Деревянкін. Вказ. твір. - С. 27.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІНЛЯНДІЇ В ПАРАДИГМІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ П.СТОЛИПІНА

На момент приходу П.Столипіна до влади відносини Росії з Великим князівством Фінляндським були достатньо напруженими. Отож, як тільки російський уряд зміг оговтатися після революційної смуги, завдання їх регулювання стало одним із першочергових. П.Столипін вважав “фінляндське питання” найбільш стратегічно значимим і був переконаний, що причиною непорозуміння у відносинах із Фінляндією стало різне трактування її юридичного статусу, виходячи з понять про минуле краю й тлумачення історичних фактів. Незважаючи на те, що деякі аспекти політики П.Столипіна в фінляндському питанні привертали увагу істориків¹, погляди голови ради міністрів на еволюцію державно-правового статусу Великого князівства ще не були предметом спеціального дослідження, а без цього, на наш погляд, важко дати зважену оцінку діяльності П.Столипіна в фінляндському питанні, зрозуміти мотиви та причини здійснення тих або інших кроків для його вирішення.

Для П.Столипіна Фінляндія – “лише завойована збройним шляхом провінція”. Її східна частина “становила стародавнє надбання Росії, закріплене за нею ще Ореховським договором 1323 р.”² З часом Росія поступово втратила частину території, і “при укладанні Столбовського мирного договору у 1617 р. кордони російської держави були відтиснуті приблизно до Тихвіна”. Петро I протягом двадцяти років відвоюовував утрачені землі. Вони, разом із землями, пізніше відвоюованими Єлизаветою Петрівною, були інкорпоровані до складу Російської імперії. Управління ними здійснювалось Санкт-Петербурзькою камер-колегією та іншими колегіями. З цих земель була створена спочатку Виборзька губернія, потім – Виборзьке намісництво і, зрештою, знову – губернія. У підсумку, за “Ніштатським (1721 р. – О.С.) і Абоським (1743 р. – О.С.) договорами землі ці відійшли до Росії у вічне й невід’ємне володіння”³.

“Нова Фінляндія”, як називав її Столипін, стала складовою частиною Російської імперії тільки у ході російсько-шведської війни 1808-1809 рр. Її приєднання було оформлене цілою низкою документів: маніфестами 20 березня та 5 червня 1808 р., найвищою грамотою 15 березня 1809 р. Боргоському сейму, Фрідріхсгамським мирним договором із Швецією від 5 вересня 1809 р. та маніфестом про приєднання Фінляндії до Росії від 1 жовтня 1809 р. Імператор Олександр I прийняв титул великого князя Фінляндського 25 грудня 1808 р. Він додав назву “великий князь Фінляндський” до імператорського титулу, при цьому в офіційних документах про утворення Великого князівства Фінляндського не йшлося взагалі. Цей термін уперше з’явився у Зводі законів, складеному під керівництвом М.Сперанського. Ним було використано назву Фінляндії, надану їй як частині Шведського королівства у 1581 р⁴.

Період царювання Олександра I характеризувався двоїстою, суперечливою політикою щодо Фінляндії. Певною мірою це можна пояснити особливістю самої епохи. З одного боку, ще достатньо сильним був вплив ідей Просвітництва, що змушувало прагнути до проголошення політичних прав народів і держав. З іншого боку – у першій чверті XIX ст. відбувалося зародження нової національно-консервативної ідеології, заснованої на принципі єдності та неподільності держави. В результаті, “імператорські маніфести про Фінляндію проголосили одночасно “буття політичне”, тобто самостійну державність, і “державне володіння”, тобто входження до складу іншої держави”⁵. Саме ця суперечність стала причиною

гострої полеміки: чи дарована Фінляндії справжня “конституція”, чи обіцяно лише поважати давні станові права?

П.Столипін вважав, що основним аргументом фінляндців на користь “конституції” та проголошення Олександром I “окремої державності” були події Боргоського сейму. У зробленій імператором на цьому сеймі заяві йшлося про визнання та підтвердження усіх корінних законів краю, всього розпорядку внутрішнього управління та судочинства⁶. У подальшому Олександр I справді не запроваджував на території Фінляндії загальноросійських державних установ, але зазначимо, що сама система загальноімперських закладів у той час перебувала у стадії реформування. В адміністрацію Великого князівства Фінляндського на початку XIX ст. ввели лише одну російську посадову особу – генерал-губернатора. До того ж основна увага імператора в ті часи була прикута до вирішення зовнішньополітичних проблем, і тому слід було шукати максимально простих способів організації управління Фінляндією. Оскільки навіть “генерал-губернатор кроку не міг зробити без перекладача”⁷, то зрозуміло, чому найоптимальнішим рішенням здавалося не змінювати порядок, що встановився, та надати Фінляндії певну самостійність у вирішенні питань внутрішнього самоуправління.

П.Столипін визнавав, що Олександр I дарував Фінляндії внутрішню автономію, дарував і укріпив за нею право мати внутрішнє законодавство, проте для нього було беззаперечним фактом: визначення відносин Фінляндії з імперією монарх залишив у своїй компетенції й обумовив це словами: “власність і державне володіння”. Відтак, П.Столипін зазначав, що хоча Олександр I сумлінно оберігав фінляндську автономію, у справах, які стосувалися Росії, імператор почувався вільним від будь-яких обмежень і діяв патріархально. У всіх своїх маніфестах, навіть пільгових, Олександр I все ж таки визнавав Фінляндію частиною, до того ж підлеглою частиною Російської держави, Росії⁸. Крім того, П.Столипін закликав пам’ятати: “після цього Боргоського сейму було укладено Фрідріхсгамський мирний договір. Він і є тим документом, тим актом, згідно з яким ми володіємо Фінляндією і яким визначаються взаємини Імперії і Великого князівства”⁹. П.Столипін посилався на четверту статтю договору, де йшлося про те, що шість губерній, відвойованих у Швеції, назавжди ставали володіннями Російської імперії.

Однак усвідомлення свого особливого правового статусу глибоко вкоренилося у Фінляндії та стало однією з головних парадигм у суспільно-політичному житті краю¹⁰. Микола I, якому довелося придушувати спочатку повстання декабристів, а 1831 р. – польське повстання, наказував своїм старанним чиновникам: “Дайте Фінляндії спокій. Вона єдина з усіх частин великої Імперії не завдала мені жодного клопоту”¹¹. Цікаво, що навіть після польського повстання 1863 р., коли російська влада почала проводити політику, спрямовану на поступову ліквідацію національних особливостей в управлінні окремими частинами імперії, Велике князівство Фінляндське залишалося винятком. Цьому певною мірою сприяла стабільна внутрішньополітична ситуація, яка там склалася. Крім того, у 1863 р. імператор Олександр II надав фінляндській мові рівний статус із шведською¹². У 1869 р. загальним зборам Сенату було дозволено самостійно вирішувати деякі справи, пов’язані з управлінням князівством. Згідно з військовою реформою 1878 р. Фінляндія отримала право на створення власної армії, а згідно з маніфестом від 13 червня 1886 р. сейм здобув право законодавчої ініціативи¹³. Отже, до кінця XIX ст. автономний статус Фінляндії став ще реальнішим.

П.Столипін відмічав, що за царювання Олександра II теорія про фінляндську державність набула особливого розвитку. Фінляндська інтелігенція увірувала в те, що Великому князівству притаманний “особливий державний устрій, суттєво відмінна від Росії державність”¹⁴. Ця віра підкріплювалась тими обставинами, що Росія, зайнята своїми домашніми справами, мало цікавилася фінляндськими, а від місцевих губернаторів вимагалось лише збереження спокою і добре ставлення до фінляндських громадян. На думку П.Столипіна, саме ці обставини призвели

до того, що “принципи окремої фінляндської державності почали потроху переростати в особливу науку своєрідного фінляндського державного права”. Він відзначав: “для створення цієї науки підбиралися відповідні документи, її затвердженню сприяли також доповіді професорів Олександрівського університету, місцевих вчених і осіб вільних професій”. Завдяки народним університетам та публічним лекціям ця наука проникала у “народну товщу”, переходила у вірування, потім у догмат, згідно з яким “Фінляндія – особлива держава і до того ж держава конституційна, правова, – держава, яка мала свої завдання, абсолютно відмінні від завдань Росії”¹⁵.

Проте П.Столипін вважав позбавленими підстав погляди на Фінляндію як на самостійну державу. Він наполягав на тому, що в словах і діях Олександра II відчувався принцип: загальноімперська ідея не підкорювалась ідеї провінційній. П.Столипін, зокрема, посилався на такий факт: “імператор Олександр II, цей благодійник Фінляндії, відвідавши фінляндський Сенат, сказав сенаторам: “Пам’ятайте, панове, що ви належите до великої родини, на чолі якої стоїть Російський Імператор”¹⁶.

Особливістю політики Олександра III щодо Фінляндії, на думку П.Столипіна, було те, що цей імператор “більше за інших видавав перевагу загальноімперському законодавству”¹⁷. Саме з періоду правління Олександра III прихильне ставлення імперської влади до фінляндців поступово почало сходити нанівець. За логікою петербурзьких ідеологів, убивство Олександра II було законним наслідком ліберально-західницьких реформ, наслідком забуття російських національних цінностей і потакання “іноземцям”. Тому новий політичний курс Олександра III мав формуватися з точки зору “політичного здорового глузду”. Єдиним гарантом політичної благонадійності ставало все “російське та православне”. Інші народності й віросповідання почали сприйматись як фактори, що послаблювали міць імперії та призводили до появи сепаратистських настроїв. Відтак політичні вільності фінляндців – “домашніх іноземців” – зробились об’єктом гострої критики консервативної публіцистики, за якою незабаром почалось адміністративне “заспокоєння”.

До прискореної інтеграції Фінляндії з імперією спонукали також економічні причини. З моменту приєднання до Росії Фінляндія отримала сприятливі можливості для свого подальшого розвитку. Її територія перестала бути ареною російсько-шведських війн, надходили значні інвестиції з боку Росії. Фінляндія користувалася економічними привілеями, мала відкритий доступ до великого російського ринку, а митний бар’єр захищав фінських виробників від конкуренції з промисловою продукцією метрополії. Для Російської імперії чим далі, тим обтяжливішою ставала “аномалія” фінляндської незалежності. Олександр III прагнув уніфікації митної, поштової та грошової систем Фінляндії із загальноімперською. 1894 р. було офіційно закріплене положення про те, що фінляндці є російськими підданими¹⁸.

Стратегічними міркуваннями та розрахунками пояснюються спроби обмеження фінляндської автономії, здійснені Миколою II на початку свого правління. Річ у тім, що наприкінці XIX ст. в краї не лише посилилися сепаратистські настрої, але й почали висуватися територіальні претензії до Росії. Діячі культури проповідували ідею “Великої Фінляндії”, кордони якої мали б простягнутися далеко на схід і південь від кордонів князівства. Літературні дискусії ставали поштовхом до подальших конкретних дій. Панфінська пропаганда посилювалася на території Карелії¹⁹. Фінляндія почала будувати дороги, які мали виключно стратегічне значення. Особливий характер антиросійській діяльності надавала та обставина, що проводилось усе це за російський коштом.

1898 р. генерал-губернатором Фінляндії було призначено М.І.Бобрікова. Ще перебуваючи на посаді начальника штабу гвардії і Петербурзького військового округу, він неодноразово звертав увагу імператора на стратегічну вразливість Петербурга з боку практично незалежної, але ворожої Фінляндії. Отож,

направляючись до Великого князівства, М.Бобриков мав свою конкретну програму дій²⁰. Передбачалося ліквідувати особливі фінляндські війська, уніфікувати правову систему, ліквідувати митниці та монету, переглянути підручники фінляндських шкіл, вилучивши звідти всю русофобію, запровадити в школах і вузах курси російської історії, географії та культури, встановити нагляд за університетами, набирати на держслужбу у Фінляндію російських підданих, запровадити російську мову в Сенаті, навчальних закладах та адміністрації і, нарешті, переглянути положення про фінляндського генерал-губернатора від 1812 р., розширивши його повноваження.

Протягом шестирічного губернаторства М.Бобриков завзято втілював свою програму в життя. 3 листопада 1899 р. вийшов маніфест щодо порядку видання спільних для імперії та Великого князівства законів, який обмежував права сейму та сенату. А 7 червня 1900 р. – маніфест “Про поступове запровадження російської мови у діловодство”. Заборонялася діяльність багатьох громадських організацій, переслідувались опозиційні політичні діячі²¹. 1901 р. було видано новий закон про військову повинність. Згідно з ним кількість новобранців фінляндської армії у наступні роки мала поступово зменшуватись. По суті, це означало ліквідацію особливих фінляндських військ. На князівство мали поширюватися загальноімперські військові закони. П.Столипін вважав цілком природним прагнення Миколи II “продовжувати щодо Фінляндії справу свого батька”²². Можна однак стверджувати, що М.Бобриков, який зник до військової дисципліни, занадто розраховував лише на адміністративні заходи. Він не скористався існуючою традиційною фінсько-шведською ворожнечею, не шукав підтримки серед соціальних верств. У Росії політика М.Бобрикова викликала відкритий супротив лібералів та лівих радикалів, а фінляндці порівнювали його зі східним сатрапом, що пригнічував волелюбних фінів.

У Фінляндії відповіддю на політику М.Бобрикова стало формування широкого національного фронту, антиімперського за своєю суттю, який уключав весь спектр політичних партій – від соціал-демократів до консерваторів. Саме тоді “пасивний”, тобто в рамках закону, супротив почав доповнюватись “активним”, в арсеналі якого незабаром з’явився терор. Відкрито створювались бойові групи. Уряд досяг відчутного зменшення різниці між Росією та Фінляндією, але дав поштовх ще потужнішим сепаратистським силам. Тому можна стверджувати, що існування “революційного плацдарму” неподалік від столиці імперії почасти виявилось результатом “патріотичних” зусиль російської влади.

З 1905 р. С.Вітте довелося застосовувати заходи по заспокоєнню “провінції, що збунтувалася”. Під впливом подій Першої російської революції влада змушена була відмовитися від здійснених законодавчих змін і повернутися до становища, яке існувало у Фінляндії ще до 1899 р. На Велике князівство буквально посилали привілеї. 22 жовтня 1905 р. з’явився маніфест Миколи II про скликання надзвичайного сейму з дорученням йому розробити новий сеймовий устав – конституцію²³. 7 липня 1906 р. вона була затверджена імператором. Фінляндія отримала найдемократичнішу в Європі конституцію. Запроваджувалося всезагальне, рівне, пряме виборче право. Всі громадяни князівства, що досягли двадцятичотирирічного віку, отримали право голосу²⁴. Сама ж територія Фінляндії стала фактично недоступною для російської влади. Велике князівство було місцем укриття російських революціонерів, виконавців багатьох терористичних актів, здійснених під політичними прапорами. З Фінляндії до Росії постачалися зброя та кошти, за рахунок яких існували революційні організації, проте фінляндська адміністрація вважала, що всі ці факти її не стосувались, а російська адміністрація була обмежена у своїх діях на території Великого князівства.

П.Столипін не міг вважати таку ситуацію нормальною. Його переконання базувалися на тому, що Російська імперія мала бути єдиною та неподільною. Це була життєво необхідна її умова як великої держави, в цьому полягала її міць, від

цього залежало внутрішнє процвітання. Для П.Столипіна вважалося беззаперечним фактом, що кожний чесний патріот мав би протидіяти розпаду Російської імперії²⁵. Оскільки фінляндці нехтували принципом єдності й неподільності імперії, то це стало конкретним аргументом для П.Столипіна проти подальшого збереження та розширення державної автономії Великого князівства.

Крім того, П.Столипін, як відомо, докладав чимало зусиль для “заспокоєння” країни, а тому існування “революційного плацдарму” неподалік Петербурга непокоїло прем’єра. Невтішними були повідомлення фінляндського генерал-губернатора М.М.Герарда. В одній з доповідних записок на ім’я П.Столипіна, він, характеризуючи ситуацію, що склалася у Великому князівстві Фінляндському, зупинився на обставинах проведення тут з’їзду кадетської партії. М.Герард запевняв, що в останній день роботи з’їзду, 28 вересня 1906 р., на вечірньому засіданні було прийнято резолюцію, яка гостро засуджувала дії імперського уряду. Генерал-губернатор переконував прем’єра, що у певному громадському середовищі, серед т.зв. конституціоналістів було чимало прихильників діяльності кадетів²⁶.

Що ж до подій суто місцевих, то М.Герард повідомляв про боротьбу адміністрації з робітниками, які належали колись до озброєних революційних загонів “Червоної Гвардії”, а також про діяльність таємного товариства “Woima” (Сила. – О.С.). Генерал-губернатор писав прем’єру, що це товариство не було пов’язане з робітничим рухом і утворилося із залишків колишніх таємних товариств, які переслідували націоналістичні цілі та вчинили протидію російському урядові. Занепокоєння П.Столипіна викликало повідомлення про те, що поліція випадково виявила привезення зброї, призначеної для цього товариства. Однак М.Герард запевняв, що ним уже була зроблена пропозиція Сенату розслідувати цю справу²⁷. 1 жовтня 1906 р. прем’єр-міністр секретною телеграмою повідомив Миколі II про цю доповідну записку фінляндського генерал-губернатора²⁸.

Ще одним аргументом для П.Столипіна проти розширення та збереження фінляндської автономії була, на його думку, громадсько-політична несправедливість фінляндського автономізму. Прем’єр вважав, що після жовтневого маніфесту 1905 р. Фінляндія отримала фактично все, про що могла мріяти. Але що від того виграла Росія? За логікою, вона могла виграти морально, завоювавши симпатії фінляндців; виграти політично, здобувши для російських громадян певні переваги; і, зрештою, виграти матеріально. “Якщо б були досягнені економічні та моральні переваги, то, звичайно, подальші дії були б зрозумілими, – зазначав П.Столипін. – Благо й Росії, і Фінляндії вимагало б повної державної автономії останньої”²⁹. Тому, що це були не марні слова, й така ідея справді приваблювала прем’єра, знаходимо свідчення у спогадах сучасників П.Столипіна³⁰. Однак визначальною для прем’єр-міністра стала та обставина, що, незважаючи на політику поступок з боку імперського уряду, відчувалася ворожість і неприязнь фінляндців до всього російського³¹.

Імперський уряд був стурбований ще й тим, що Фінляндія самочинно вирішувала питання, які стосувалися загальнодержавних інтересів. Так, 1906 р. змінено закон про російську мову у державних установах. Була внесена в Сенат пропозиція щодо закону про друк, достатньо суттєва для інтересів імперії. Доходило до того, що “про деякі законопроекти Імперський Уряд довідувався з газетних пліток”³². П.Столипін вважав стратегічно неприпустимою втрату Росією політичного контролю над Фінляндією. “Не даремно і не безглуздо, а свідомо проливалася російська кров, затвердив Петро Великий державні права Росії на берегах Фінської затоки, – говорив прем’єр. – Відмова від цих прав завдала б шкоди російській державі, а поступова втрата, через наше національне безсилля чи нашу державну короткозорість, дорівнювалась би тій же відмові, прикритій личиною лицемірства”³³.

Таким чином, поява, а згодом поширення вчення про Фінляндію як окрему державу вплинули на подальший розвиток відносин між Росією та Фінляндією.

Згідно з цим, активне заперечення прав російських правлячих кіл втручатись у законодавчий процес, економіку й управління князівством отримало наукове обґрунтування. Теорія фінляндської держави проте виявлялась абсолютно не сумісною з тими ідеями, які мали стати основою внутрішньої політики П.Столипіна. У відповідності з ними Фінляндія могла бути лише складовою частиною – “звичайною провінцією”, такою, що належала Російській імперії на правах військового трофея. Прем'єр-міністр вважав беззаперечними ті факти, що загальнодержавне законодавство здійснювалося протягом ста років волею й владою російських імператорів. Жоден із них не відмовлявся від своїх загальноімперських прав, тим більше, жоден із них не відмовлявся від державних чи установчих прав Російської імперії. Отже, всі розмови та дискусії про фінляндський автономізм П.Столипін вважав такими, що не мали державно-юридичного підґрунтя.

Джерела та література:

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и Третья дума. – М., 1968; Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Политиздат, 1991; Фёдоров Б.Г. Пётр Столыпин: “Я верю в Россию”: Биография П.А.Столыпина: В 2 т. – СПб.: Лимбус Пресс, 2002. – Т.1.
2. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года. // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной Думе и Государственном совете. 1906-1911. / Предисл. К.Ф.Шацкило; Сост., коммент. Ю.Г.Фельштинского. – М.: Мол. гвардия, 1991. – С. 139, 143.
3. Там само.
4. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С.226.
5. Бахтурина А.Ю. Принципы национальной самобытности в государственной доктрине Российской империи XIX-XX вв. // Российская государственность: история и современность. – М., 1997. – С. 81-99.
6. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия... – С. 139.
7. Бородин М. Из новейшей истории Финляндии. Время управления Н.И.Бобрикова. – СПб., 1905. – С. 8.
8. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной Думе и Государственном совете. 1906-1911. / Предисл. К.Ф.Шацкило; Сост., коммент. Ю.Г.Фельштинского. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 299.
9. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года ... – С. 143.
10. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления. – М., 1998. – С.223.
11. Николсон В. Финляндия с Россией и без. – Минск, 1995. – С. 20.
12. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 232.
13. Там само. – С. 242.
14. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 301.
15. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 141.
16. Там само. – С. 145.
17. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 301.
18. Национальна политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М.: Старый сад. – 1997.
19. Панфинская пропаганда // Россия. – № 1216; 1217; 1218.
20. Полвинин Т. Держава и окраина. Н.Бобриков – генерал-губернатор Финляндии. 1898-1904 гг. – СПб., 1997.
21. Там само.
22. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 302.
23. Национальна политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтики, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М.: Старый сад. – 1997.

24. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II. – Спб., 1991. – С. 321-322.
25. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 148.
26. РДИА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1-1 зв.
27. Там само. – Арк. 2-2 зв.
28. Там само. – Арк. 1.
29. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 290-291.
30. Сидоровнин Г.П. Иностранцы о столыпинских преобразованиях // Правда Столыпина: Альманах II / Сост. Г.П. Сидоровнин. – Саратов: Культурный центр им. П.А.Столыпина; Поволжская академия государственной службы им. П.А.Столыпина, 2002. – С. 178.
31. Там само. – С. 291.
32. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 135.
33. Там само. – С. 148.
-

Наталія Руденко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА КАВКАЗ (30-і РОКИ XIX ст.)

Історія переселення населення має давню історію. Ці складні процеси захопили у свою примусову чи добровільну коловерт багато народів за різних обставин і в різні часи. Не стало винятком і населення України, а разом з тим і Чернігівщини.

Ще XIX ст. збагатилося загальними роботами¹, що розглядали теоретичні питання колонізації та заселення вільних земель. Причиною їх появи стали масові процеси переселення на теренах Російської імперії, пов'язані першочергово з державною політикою щодо заселення так званих “околиць імперії”. Однією з таких “околиць” у цих заходах виступав і Кавказ².

Не залишилися поза увагою ці питання і в дослідників сьогодення³. Широко представлені і загальні статистичні матеріали⁴, а також періоди (хвилі) та напрямки переселень (Далекий Схід, Кавказ, Середня Азія)⁵ українського населення в межах Російської імперії. І зовсім незначна кількість робіт на загальному фоні відноситься виключно до Чернігівщини⁶, хоча й часто згадується в усіх попередніх. Не дивно, бо, починаючи від кінця XVIII ст., саме її населення стало вагомим і активним елементом у цьому процесі.

Однак серед існуючих робіт у вивченні даної проблематики найчастіше розглядається період другої половини XIX ст.⁷. Саме тому при роботі з архівними джерелами наша увага насамперед була звернена на маловивчені та невідомі складові цього питання. Надзвичайно важливими у дослідженні історичного минулого Чернігівщини є матеріали Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО). У першу чергу це дані фонду 128 (Канцелярія чернігівського цивільного губернатора) та фонду 127 (Чернігівське губернське правління) і низки фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (далі – ЦДІАУК).

Кавказький напрямок для переселенців був обраний урядом не лише через роздольні території. Ця “околиця” Російської імперії на початок XIX ст. ще зовсім мало часу перебувала у її складі. Адже територія Південного Кавказу остаточно ввійшла до складу Російської імперії лише після 1828р., тобто після двох російсько-перських воєн. Активне “освоєння” Північного Кавказу розпочалося під командуванням О.Єрмолова у 1817 р. Тож чим далі тривало розширення кордонів, тим більше ставали у пригоді переселенці як засіб освоєння нових територій та задля того, щоб дещо розмежувати мусульманське населення християнським.

“Цього вимагають державні інтереси... Російська соха і борона повинні

обов'язково слідувати за російськими знаменами і точнісінько так, як гори Кавказу і піски Середньої Азії не зупинили російського солдата, вони не повинні зупиняти російського переселенця”⁸. Не варто, мабуть, пояснювати, що російський солдат, як і вказаний переселенець, без сумніву, не означав виключно належність до російської нації.

А наприклад, один з дореволюційних авторів А.Ф.Ріттіх навіть теоретично підібрав для переселенців з кожного регіону відповідне заняття. Так, для жителів Чернігівської губернії, згідно з його розподілом, випадало “садівництво, тобто для розведення шовківництва, марени, винограду, тютюну і бавовни послужить з користю населення Полтавської і Чернігівської...”⁹.

Масовість виїзду на Кавказ у Чернігівській губернії у середині 30-х років XIX ст. була викликана власним бажанням та, звісно, згідно з імперським положенням, на основі правил, викладених у “Зводі Законів 111 Тому Установ в Статті 239 і Височайше затвердженому в 26 день Травня минулого 1835 р. положення про переваги служби в Сибіру і Областях Кавказьких і Закавказьких”¹⁰.

Деяко пізніше державне піклування про тих, хто прагнув до освоєння нових територій, вилилося у створення ще ряду імператорських указів. Серед них і були особливо привабливі для бідноти. Це укази: від 8 січня 1835 р. під № 1303 “Відносно виробництва додаткової платні чиновникам, що служать в Кавказькій області, Грузії, Закавказьких провінціях і Сибіру”¹¹; від 28 травня 1835 р. під № 19, 701 “Щодо переваг служби як на училищних чиновників, так і на вчителів, що служать в губерніях і областях Сибірських, Грузії і областях Кавказькій і Закавказьких”¹²; та під № 103,254 “Про способи заохочення торгівлі з гірськими народами в Кавказькій області”¹³.

Бажання селян було досить масовим, про що свідчать архівні дані. Згідно з відомістю¹⁴ про число козаків і казенних поселенців у 1833-1835 рр., таких сімей в Чернігівській губернії нараховувалося: по Чернігівському повіту – 131 сім'я козаків; по Городницькому (Городнянському. – **Н.Р.**) – 13 сімей козаків і 78 казенних поселенців; по Сосницькому – 297 і 26 відповідно; по Ніжинському – 52 сім'ї козаків; по Борзенському – 173 сім'ї козаків; по Мглинському – 15 сімей козаків; по Кролевецькому – 86; по Конотопському – 27 і 7; по Глухівському – 8; по Остерському – 5. Усього по губернії: козаків – 873 сім'ї, казенних поселенців – 109.

Ситуація склалася так, що не всі одночасно виїхали, хоча й намагалися триматися купи. На вересень 1835 року вже більшість з селян досягла мети своєї подорожі. Ті, хто чекали на переїзд, мали отримувати виплати і продовольство. Таке піклування входило до обов'язків малоросійського військового губернатора, що потім давав вказівки на місцях.

Якщо селяни мотивували своє бажання на переселення безземельністю та бідністю чи прагнули змінити місце проживання “у пошуках кращої долі”, то міське населення шукало вільних посад і вакансій (зазвичай канцеляристи чи дрібні чиновники, не обмежені сім'єю).

Відмови у проханнях переселитися до Кавказької області почали видавати селянам Чернігівської губернії вже з 1836 р., пояснюючи це “... 8 переписом, і неврожаєм хліба і трав, що був у минулому році”¹⁵. Хоча певний час такі дозволи могли ще отримати, наприклад, відставні військові¹⁶, що бажали там поселитися, а відповідно і продовжити службу. А надалі й вони залишилися без такого права.

З 1837 р. все частіше трапляються дані про відмови бажаним у переселенні чи наданні посад на Кавказі. А наприкінці 1837 р. стало відомо, що “головнокомандуючий Грузією, Кавказькою та Закавказькою областями за поданням місцевого керівництва знаходить потрібним припинити переселення в Кавказьку область...”¹⁷, простіше кажучи, там почався переоблік вільних земель. Наприклад, такі відмови було видано у 1837 р. жителям Чернігова відставному колезькому реєстратору Петру Протченку-Марченку¹⁸, а в 1840 р. - канцеляристам Чернігівської казенної палати Андрію Дашинському¹⁹ та Андрію Білоконському²⁰.

Притому видавалося розпорядження стягнути “30 коп. сріблом, що підуть до

казни на основі 16, 17 і 18 ст. Статуту про податки тому 5, за використаний в канцелярії загального обласного управління замість гербового простий (1 аркуш) папір”²¹. Тоді як при позитивному вирішенні справи за декілька років до цього (1836 р.) – “відпустити колезькому асесору Камінському від Чернігова до Тифліса прогонів на 6 коней 728 р. 61 к. і не в залік років платню 764 р. 40 к., а всього 1493 р. 1 к.”²².

Немалу роль відіграло і поповнення кількості переселенців за рахунок відправлення до солдатів їхніх сімей. Жінок і дітей до тих, хто куштував хліба солдатчини, приписувалося відправляти (“в назначені місця і в визначені терміни”²³) під наглядом і з наданням необхідної суми грошей, що ретельно вираховувалася. З обов’язковою вимогою дотримуватись всіх правил згідно з положенням від 18 лютого 1824 р. про приєднання до військових поселень²⁴. Для цього складалися відповідні списки²⁵, згідно з якими вказаних осіб у них мали розшукати, за неможливості виконання розпорядження вказати конкретну причину. Причому інколи ці процедури затягувалися на декілька років, та звітність у цих питаннях не припинялася.

Не можна не згадати і про „самовільних” переселенців. Їхня доля зазвичай також була непростюю, за цим процесом слідували, і зазвичай їх чекало повернення. Але назад не занадто поспішали, бо більшості вже не було куди. Адже перед від’їздом майно розпорядувалося, а всі заощадження витрачалися на нелегку і довгу дорогу. В такому випадку на них чекало жалюгідне безправне існування в останніх пунктах прибуття.

У значно пізнішому за часом (II половина XIX ст.) звіті чернігівського губернатора зазначалося, що в губернії “... підмічене одне виключне явище, особливо сильне, в порівнянні з попередніми роками, прагнення до переселення”²⁶. А причиною переселення він вказував не безземелля селян (бо й справді, як написано там, виселялися переважно з багатими на чорнозем повітів), а через поширення “чуток про урожайні землі, що віддаються урядом в інших губерніях всім, хто забажає поселитися там”²⁷. Тож цілком правомірною буде думка, що селянство Чернігівщини прямувало на Кавказ не в пошуках екзотики, легкого хліба чи з цікавості, добровільність переселення напряму залежала від позитивного вирішення одвічного земельного питання. А воно вже на початок XIX ст. досягло тієї межі, коли вирішальну роль відігравала не якісна складова земельних наділів, а їх кількісна частка.

Переселення населення Чернігівської губернії у 30-х роках XIX ст. – це лише один епізод з даного процесу, що розтягнувся на десятиліття і тривав аж до початку XX ст. Тож кількість переселенців, що їх дала губернія для виконання завдань імперської політики, була досить значною, навіть, беручи до уваги події одного десятиліття.

Разом з тим слід зазначити, що історія переселення жителів Чернігівської губернії ще потребує вивчення, досить багато подій минулого і до сьогодні залишаються невідомими.

Джерела та література:

1. Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. Ф.М.Уманца. – СПб: Тип-я А.С.Суворина, 1884. – 244 с.; Риттих А.Ф. Переселения. – Харьков: Типо-Литография Окружного Штаба, 1882.

2. Липранди А.П. Кавказ и Россия. – Харьков: Типография „Мирний труд”, 1911. – 262 с.; Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав населения, профессия, группировка и общественное разслоение Кавказских народностей (Статистико-экономическое исследование. – Пг.: Паровая Типо-Литография М.Розеноер, 1916. – 116 с.; Худадов В.Н. Закавказье (Историко-экономический очерк) / Под общ. ред М.П.Павловича. – М.-Л.: Центр упр. Печати ВСНХ СССР, 1926. – 208 с.

3. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996.; Рибалко І.К. Еміграція і переселення українців поза межі України / Рибалко І.К. Історія України. Ч. 2. – Підр. для студ. в.н.з. – Х., 1997. – С. 391-400.

4. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX

століття). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1998. – 183 с.

5. Дзагалов А. Украинские поселения в Центральном Предкавказье в XIX в. // Український історичний збірник. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 183-201.; Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. // Історія України. – 1997. – № 17. – С. 6-7.

6. Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 167-168.; Бойко В. Формування населенням Чернігівської губернії діаспори на окраїнах Російської імперії // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – С. 53-58.

7. Чуприна М.С. До питання про переселення селян Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 243-244.

8. Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. Ф.М.Уманца. – СПб: Тип-я А.С.Суворина, 1884. – С. 33.

9. Риттих А.Ф. Переселения. – Харьков: Типо-Литография Окружного Штаба, 1882. – С. 71-72.

10. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 3690. – Арк. 1.

11. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 14. – Ед.хр. 1741. – Арк. 78.

12. Там само. – Арк. 437 зв.

13. Там само. – Арк. 852.

14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 3372. – 19 Арк.

15. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 4073. – Арк. 5 зв.

16. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 4267. – 2 Арк.

17. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 5240. – 6 Арк.

18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 4985. – 6 Арк.

19. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7997. – 4 Арк.

20. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7995. – 4 Арк.

21. Там само. – Арк. 1.

22. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. Д. 3691. – Арк. 7.

23. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 2845. – Арк. 1 зв.

24. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од. зб. 7401. – Арк. 11.

25. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7371. – 12 Арк.

26. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Од.зб. 421. – Арк. 10.

27. Там само. – Арк. 12-12 зв.

Ольга Коваленко

ГРИГОРІЙ МИЛОРАДОВИЧ І ЖУРНАЛ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”

125 років тому було започатковано видання журналу “Киевская старина”, який об’єднав навколо себе провідних українських учених та діячів культури кінця XIX – початку XX ст.¹ Свого часу Д.Дорошенко цілком слушно зауважив, що “значення цього журналу в розвитку науки українознавства ... просто епохальне” і назвав його “українським історико-філологічним факультетом”². Серед понад 450 авторів та кореспондентів “Киевской старины” був й історик та громадський діяч Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), який відіграв помітну, але й досі як слід не поціновану роль у розвитку історичних досліджень і краєзнавчого руху в Україні³.

Як свідчать листи Г.Милорадовича, що збереглися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, він протягом 80-х рр. XIX ст. підтримував досить тісні стосунки з редакцією “Киевской старины” і передусім з її видавцями Ф.Г.Лебединцевим та О.С.Лашкевичем (предки останнього, до речі, наприкінці XVIII ст. поріднилися з Милорадовичами). Дослідник виконував деякі доручення редакції “Киевской старины”, надсилав власні видання, а також повідомлення про нові книги з історії України, співіщав про нововиявлені старожитності, обговорював тематику своїх дописів⁴.

Загалом у 1883-1898 рр. Г.Милорадович оприлюднив на сторінках “Киевской

старини” цілу низку різних за обсягом та змістом заміток, археографічних публікацій, рецензій, бібліографічних нотаток, які охоплювали досить широке коло питань вітчизняної історії XVIII-XIX ст. Його увагу приваблювали, зокрема, драматичні події, пов’язані з інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської держави. Так, у 1884 р. він надрукував у “Киевской старине” грамоту Петра I Чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу від 28 жовтня 1708 р. про перехід гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Цар вимагав, щоб козаки “при обороне наших великороссийских войск против тех неприятелей стояли” і зажадав, аби Іоанн Максимович, генеральна та полкова старшина негайно з’їхалися до царського обозу на р.Десні для обрання нового гетьмана. Г.Милорадович зазначив, що ця грамота було виявлено у ризниці архієрейського будинку у Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі й друкується вона “от слова до слова”⁵. Глухий відгомін колишніх “прав та вольностей” зафіксувала публікація Г.Милорадовича “К истории Литовского Статута как действующего законодательства в Малороссии”, що складалася з двох частин. Перша являла собою датовану 1840 р. заяву дворянства Пирятинського повіту Полтавської губернії з приводу передбачуваного скасування чинності Литовського Статуту: якщо “правительство наше находит нужным ввести и в Полтавской губернии одне лишь узаконения российские, то мы как верноподданные, признаем весьма полезным, с сохранением только права распоряжения именными, согласно Литовского Статута, раздела седьмого Артикула 1”⁶. Друга частина публікації – “Мнение по сему предмету предводителя дворянства Селецкого”, який наголосив: доки “жизнь малороссийского народа имела свой особенный характер и выражалась своеобразно, полезны и необходимы были для него особенные законы: но ныне, ... когда она мало по малу сливается с жизнью великороссийского народа, особенные законы совершенно излишни”⁷.

Особливий інтерес викликало у Г.Милорадовича повсякденне життя козацької старшини, поступово nobілітованої царським урядом. Під назвою “Как сватались сто лет назад” він опублікував у “Киевской старине” лист свого пращуря П.С.Милорадовича до Є.М.Безбородько від 25 травня 1787 р.⁸ Тематично з цим документом пов’язана “Рядная приданому”, яке граф І.Безбородько дав за своєю дочкою Клеопатрою, що вийшла у листопаді 1811 р. заміж за князя О.Лобанова-Ростовського. Надрукована Г.Милорадовичем пам’ятка містила опис майна (срібла, діамантів, перлів, порцеляни, скла, одягу), загальна вартість якого сягала 430.000 крб.⁹ Про майнові суперечки у середовищі козацької старшини йшлося у датованих 1775-1776 р. листах П.В.Завадовського до Г.Г.Фридрикевича, уперше оприлюднених Г. Милорадовичем у 1883 р. і передрукованих “Киевской стариной” у 1890 р.¹⁰ “Почтеннейшему сословию дворянства” були адресовані опубліковані в журналі Г.Милорадовичем “Приглашение к открытию Университета св. Владимира и правила поступления в оный” (1834 р.)¹¹. Один з найкращих знавців генеалогії українського дворянства, Г.Милорадович надрукував у “Киевской старине” родовід Кочубеїв, у якому навів відомості про 46 представників цієї фамілії¹².

На сторінках “Киевской старины” протягом у 1895-1898 рр. безпосередньою участю О.Лазаревського був частково реалізований найбільший за обсягом і найцікавіший за змістом археографічний проект Г.Милорадовича – фамільний “Любецкий архив”¹³. До нього увійшло кілька документальних комплексів, підготовлених до друку О.Лазаревським. Перший з них становили “Бумаги Чарнышей”, які Милорадовичі успадкували “вместе с именными”. Вони містили цікаві відомості “о семейственных отношениях высшего сословия в старой Малороссии”¹⁴. Другий комплекс являв собою родинне листування Анастасії Полуботок із зятем Петром Милорадовичем та онукою Наталією Лашкевич. На думку О.Лазаревського, воно “рисует нам частную жизнь новонародившегося тогда малорусского дворянства, причем особое внимание привлекает к себе типическое лицо умной и энергической Н.С.Полуботок, письма которой свидетельствуют о

том значительном развитии, которое могла иметь малорусская женщина второй половины XVIII в.”¹⁵ Третій комплекс складався з листів Петра Милорадовича, що стосувалися здебільшого майнових і родинних справ. Вони, зокрема, свідчили про те, “на чем сосредотачивались интересы тогдашнего панского хозяйства” наприкінці XVIII ст.¹⁶ Нарешті, четвертий комплекс – “Любецкие акты (1637-1798 гг.)” містив юридичні документи, які “дают интересный материал для изучения юридического быта северозападного уголка Черниговщины, который, будучи защищен от соседей болотами, сохранял дольше других местностей архаические формы в общественном быту”¹⁷. У “Киевской старине” були також опубліковані портрети Н.Полуботок, Г.Милорадовича та його дружини О.Милорадович (у дівочтві Кочубей) кінця XVIII-початку XIX ст. і важливі в контексті оприлюднених документів фрагменти родоводів Чернишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У стислій передмові, що належала перу О.Лазаревського, було схарактеризовано зміст джерельних комплексів, але обійдено увагою методику передачі тексту пам’яток¹⁸. Деінде по сторінках тексту доволі безсистемно розкидані примітки й коментарі до опублікованих документів. Крім того, не уніфіковано їхні заголовки і далеко не завжди наведено відомості про автентичність джерел. Загалом, у першому і, на жаль, єдиному випуску “Любецкого архива графа Милорадовича” до наукового обігу було запроваджено близько 200 документів XVII-XVIII ст. з історії Північного Лівобережжя, що значною мірою зміцнило джерельну базу регіональної історіографії.

Як і личило серйозному науковому журналу, важливе місце у структурі “Киевской старины” належало критико-бібліографічному відділу. Відомий бібліофіл Г.Милорадович надрукував у часопису замітку, присвячену “Историко-статистическому описанию Черниговской епархии”, що побачило світ у 70-х рр. XIX ст. На його думку, “в журнале, посвященном малорозработанной истории южной России, на ряду с обзором вновь выходящих в этой области книг, не лишне было бы делать указания и заметки на такие издания прежних годов. Которые в свое время прошли не замеченными. А между тем составляют такой ценный вклад в нашу историческую науку”. Г.Милорадович мав на меті “открыть не замеченную в нем в свое время некоторую фальсификацию”. Йшлося про те, що до цього збірника увійшли передусім численні нариси чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), але упорядники на чолі з його наступником на кафедрі єпископом Нафаїлом – ініціатором видання “Историко-статистического описания Черниговской епархии”, не зазначили імені вченого, як й інших авторів, студії яких потрапили до цього семитомника. Г.Милорадович звернув також увагу на погану поліграфію, численні помилки у тексті й запропонував перевидати цю працю, але вже “по тексту пр. Филарета”, з додатком у вигляді статей інших авторів¹⁹.

Г.Милорадович уважно стежив за науковою періодикою і оперативно реагував на помилки і похибки, що подеколи траплялися у публікаціях. Це засвідчує, зокрема, оприлюднена ним у “Киевской старине” замітка “Неузнанная рукопись”. Приводом для її написання стала поява в журналі “Русская старина” статті “Василий Леонтьевич Кочубей в рассказе его современника 1708 г.”, що являла собою переклад російською мовою записки про трагічну долю В.Кочубея та І.Іскри, складеної у 1708 р. священником із с.Диканьки. “Удивительно, что прежняя судьба рукописи проскользнула мимо внимания почтенной редакции “Русской старины”, – зазначив автор. Річ у тім, що ця пам’ятка була вже неодноразово опублікована, зокрема й самим Г.Милорадовичем, який успадкував один з її списків від своєї бабусі О.П.Милорадович – правнучки В.Кочубея²⁰.

Г.Милорадович оприлюднив кілька суттєвих уточнень до списку київських генерал-губернаторів, який було вміщено в газеті “Киевлянин” від 21 жовтня 1888 р.²¹, та щодо вказаних у передмові до “Наказов малороссийским депутатам 1767 г.” часу й місця першої публікації Наказу Малоросійської колегії²².

У 1888 р. Г. Милорадович повідомив читачів “Киевской старины” про здійснене Києво-Печерською лаврою видання акафісту Св.Антонію Печерському, який на

прохання Г.Милорадовича та з благословіння Святійшого Синоду упорядкував А.Ф.Ковалевський. Водночас він звернувся до бібліографів з приводу рідкісного видання спільного акафісту св. Антонію та Феодосію Печерським, що побачив світ наприкінці XVIII ст., “не удастся ли им узнать, когда был издан этот акафист, и кто был автор”²³.

Перу Г.Милорадовича належить критичний відгук про вміщену у 4-ому випуску 1-го тому “Жизнеописаний русских военных деятелей” біографію графа Михайла Андрійовича Милорадовича, яку підготував В.Мамишев (Санкт-Петербург, 1887). Г.Милорадович доволі критично схарактеризував літературу, присвячену М.Милорадовичу, зауваживши, що здебільшого ці твори “ничто иное, как панегирики, написанные тяжелым словом”, які “не имеют никакого значения”. Він відзначив, що праця В.Мамишева містить багато нових відомостей про життя графа, цікаві листи, портрети, “однако читатель остается неудовлетворенным, и Михаил Андреевич Милорадович не вырисовывается, как ясная, определенная личность”. Тому, на думку Г.Милорадовича, “нужно ждать еще полной биографии графа”²⁴.

У 1890 р. Г.Милорадович надрукував рецензію на узагальнюючу працю О.Бобринського “Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи” (Санкт-Петербург, 1890). Віддаючи належне авторові, він зауважив, що О.Бобринський чомусь обійшов увагою герби дворянських фамілій. До недоліків цієї праці він відніс також брак ілюстративного матеріалу. Водночас Г.Милорадович відзначив, що до книги О.Бобринського потрапили відомості про деякі найдавніші роди українського дворянства, зокрема про Дуніних-Борковських, Олександровичів та Милорадовичів²⁵.

На сторінках “Киевской старины” побачили світ кілька рецензій і на студії самого Г.Милорадовича, автором яких був О.Лазаревський. Його увагу привернули, зокрема, книги Г.Милорадовича “О роде дворян и графов Милорадовичей” (К., 1871) та “Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей” (К., 1884). О.Лазаревський зауважив, що у них, крім власне біографій представників роду Милорадовичів, вміщено чимало документів з фамільного архіву. Оскільки, на його думку, “материалов для бытовой истории Малороссии по настоящее время издано так мало, что всякое издание фамильных бумаг...заслуживает полной благодарности”²⁶. О.Лазаревський також позитивно оцінив книгу Г.Милорадовича “Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 г., губернатор Черниговского наместничества” (Чернигов, 1887)²⁷. Він відгукнувся і на здійснену Г.Милорадовичем у 1894 р. републікацію праці українського історика середини XIX ст. О.Марковича “Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и имуществе Черниговской губернии”²⁸. У 1902 р. О.Лазаревський надрукував у “Киевской старине” велику рецензію на працю Г.Милорадовича “Родословная книга Черниговского дворянства”, видану в 1901 р. у Санкт-Петербурзі²⁹. Загалом, він був високої думки про цю студію Г.Милорадовича, хоча і відзначив у ній низку неточностей та помилок. Зокрема, він закинув автору некритичне використання “семейных преданий”, шкодував, що Г.Милорадович не звертався до представників дворянських родин за уточненнями і доповненнями. Звернув О.Лазаревський увагу і на помилки та “досадные опечатки”, підкресливши, що “в таких изданиях, как «Родословная книга», имена и цифры должны быть безусловно верны” або ж мають бути виправлені наприкінці книги³⁰. Водночас він підкреслив, що «мы должны признать большую заслугу за ее издателем гр. Г.А.Милорадовичем, который в этом солидном своем труде дает богатый материал для истории нашей общественности в XIX веке»³¹.

Насамкінець слід зазначити, що на сторінках “Киевской старины” з’являлися і публікації, присвячені іншим членам родини Милорадовичів. Так, О.Лазаревський ще у 1882 р. оприлюднив у журналі студію під назвою “Люди Старой Малороссии. Милорадовичи”, в якій детально зупинився на появі представників цього роду,

який походив з Сербії, на теренах Російської держави. Власне, у цій публікації йшлося переважно про двох Милорадовичів – Михайла та Гаврила, які свого часу були гадацькими полковниками. О.Лазаревський звернув особливу увагу на те, що М.Милорадович, “не заботясь об устройстве “полковых порядков”, ставил себе исключительною целью – личную наживу на счет полчан, для чего не стеснялся никакими мерами”³². Не кращим виявився і Гаврило Милорадович, який після смерті брата зумів “выпросить у Меншикова гадецкое полковничество”³³. О.Лазаревський навів численні відомості про зловживання та утиски населення з боку братів Милорадовичів, а також про чвари між їхніми нащадками³⁴.

Цікавий документ, який стосувався пращюра Г.Милорадовича – гадацького полковника М.Милорадовича - надрукував у 1905 р. на сторінках “Киевской старины” В.Модзалевський. Цей документ В.Модзалевський виявив у документальному зібранні О.Лазаревського (у бібліотеці Київського університету Св.Володимира). Він являв собою “иллюстрацию к тем событиям, которыми сопровождалось водворение Михайла Милорадовича в Гадаче, после того, как Чарныш был назначен генеральным судьей”³⁵. І.Чарниш, який до М.Милорадовича був гадацьким полковником, намагався зберегти за собою містечко Комишну, яке належало до рангових маєтностей, що змусило М.Милорадовича відправити туди “своего рохмистра с двумя волохами для отобрания Комышной от Черныша”³⁶.

У 1888 р. у “Киевской старине” було надруковано лист генерала М.А.Милорадовича до М.М.Стороженка, який становив значний інтерес, адже в ньому герой Вітчизняної війни розповідав чоловіку своєї сестри Марії про хід військової кампанії проти Наполеона³⁷.

Таким чином, співробітництво Г.Милорадовича з редакцією “Киевской старины” виявилось достатньо плідним, а оприлюднені на сторінках журналу публікації засвідчили його реальну присутність в історіографічному процесі другої половини ХІХ-початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Докладніше див.: Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ- початок ХХ ст.). – К., 2005.
2. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 141.
3. Палієнко М. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України... – С. 287 – 288.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. III. – Спр. 6529 – 6534, 7270, 9569 – 9570, 9782 – 9783; Ф. 112. – Спр. 218 – 219. Про один з листів Г.Милорадовича до Ф.Г.Лебединцева, що засвідчує шевченкознавчі зацікавлення дослідника, див.: Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. – К., 1966. – С. 74; Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 91-92. – С. 109 – 110.
5. Милорадович Г. Грамота Петра І Черниговському архієпископу Іоанну Максимовичу / Киевская старина. – 1884. – №8. – С. 747–748.
6. Милорадович Г. К истории Литовского Статута как действующего законодательства в Малороссии // Киевская старина. – 1896. – №1. – Отд. 2. – С. 11 – 12.
7. Там само. – С. 11– 16.
8. Милорадович Г. Как сватались сто лет назад // Киевская старина.–1898.–№6.– Отд. 2. – С. 26.
9. Милорадович Г. Рядная приданому, данному графом Ильею Андреевичем Безбородько за дочерью его Клеопатрою Ильиничною, которая вышла в замужество за князя Александра Яковлевича Лобанова-Ростовского в ноябре 1811-го года // Киевская старина. – 1888. – №8. – Отд. 3. – С. 45–46.
10. Милорадович Г. Три письма гр. П.В.Завадовского 1775 и 1776 гг. // Киевская старина. – 1890. – №9. – С. 491 – 494.
11. Милорадович Г. Приглашение к открытию Университета св. Владимира и правила поступления в оный // Киевская старина. – 1884. – № 7. – С. 529 –537.
12. Милорадович Г. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. – 1888. – №8. – Отд. 3. – С. 46 – 50.
13. А.Л.[Лазаревский А.] Любецкий архив графа Г.А.Милорадовича // Киевская старина. – Приложение. – 1895. – № 2-4, 9-12; 1896. – № 1, 4,– 5, 7/8 – 10; 1898. – № 2-3, 6. У 1898 р. “Любецкий архив” було також видано окремою книгою.

14. Киевская старина. – 1898. – № 6. – Приложение. – С. I.
15. Там само. – С. II.
16. Там само. – С. II–III.
17. Там само. – С. III.
18. Там само. – С. I–III.
19. Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 657 – 658. Докладніше з приводу порушеної Г. Милорадовичем проблеми див.: Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф. До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С. 195 – 206.
20. Милорадович Г. Неузнанная рукопись // Киевская старина. – 1884 – №2.– С. 351–352.
21. Киевская старина. – 1888. – № 12. – Отд. 3. – С. 152.
22. Киевская старина. – 1888. – № 9. – Отд. 3. – С. 80 – 81.
23. Киевская старина. – 1888. – № 9. – Отд. 3. – С. 81 – 82.
24. Киевская старина. – 1883. – № 9. – Отд. 2. – С. 68 – 69.
25. Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 189 – 190.
26. Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 331 – 332.
27. Киевская старина. – 1887. – № 5. – С. 171 – 172.
28. Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 506 – 507.
29. Киевская старина. – 1902. – № 4. – Отд. 2. – С. 46 – 54.
30. Там само. – С. 53 – 54.
31. Там само. – С. 54.
32. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 2. Милорадовичи // Киевская старина. – 1882. – №3. – С. 480.
33. Там само. – С. 496.
34. Там само. – С. 491 – 494.
35. Модзалевский В. Иван Черныш и Михаил Милорадович // Киевская старина. – 1905. – №2. – Отд. 2. – С. 131.
36. Там само. – С. 131 – 132.
37. Письмо М.А.Милорадовича к Н.М.Стороженку // Киевская старина –1888. – №1 – 3. – Отд. 3. – С. 16 – 19.

